

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ
ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми

«Психологія»

Єнакієвої Тетяни Іванівни

Керівник д.п.н., професор

Кічук Антоніна Валеріївна

Рецензент к.пед.н., доц. Звєкова .К.

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри заставної та практичної психології
(назва випускової кафедри)

протокол № 6 від « 12 » грудня 20 24 р.

Завідувач кафедри

(підпис) Мацюха І.С.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист на
відкритому засіданні ЕК

« 26 » грудня 20 24 р.

Оцінка 80 добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис) Макариук Н.В.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Особистість у психологічному вимірі.	10
1.1. Основні психологічні теорії розвитку особистості.	10
1.2. Гуманістична стратегія особистісного зростання людини.....	21
1.3. Психологічні моделі морально-духовного зростання підростаючої особистості	26
Висновки до I розділу.....	31
РОЗДІЛ 2. Психологічні основи особистісного розвитку в підлітковому віці	34
2.1 Особливості особистісного зростання підлітка	34
2.2. Самосвідомість як психологічне новоутворення підліткового віку	41
2.3. Моральні витoki особистісного зростання у підлітковому віці.....	47
Висновки до II розділу... ..	53
РОЗДІЛ 3. Психологічний супровід процесу особистісного розвитку в підлітковому віці	55
3.1. Загальна характеристика методик проведення психологічного експерименту.....	55
3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих експериментальних даних	59
3.3. Методичні рекомендації для практичного психолога щодо забезпечення підтримки підлітків в особистісному зростанні.....	72
Висновки до III розділу... ..	75
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних умовах, коли інтенсивні соціально-політичні трансформації докорінно змінюють структури державного управління і суспільних інститутів, коли демократичні ідеали Помаранчевої революції поступаються гаслам Революції Гідності, на перший план виходить ключова проблема освітньої сфери – виховання індивідуума, здатного до самостійного, відповідального, креативного мислення, що нерозривно пов'язане з розвитком його моральної та духовної самосвідомості. Впродовж останніх років, на тлі динамічних змін у суспільстві, спостерігається амбівалентна тенденція у формуванні світогляду молодого покоління. З одного боку, значно підвищилися запити молоді на самоствердження, самоідентифікацію та самореалізацію, а з іншого боку – фіксується деградація морально-етичних стандартів, що веде до примітивізації свідомості та самосвідомості.

Цей феномен характеризується відчутною втратою відповідальності серед підростаючого покоління, що проявляється у таких негативних явищах, як інфантилізм, егоцентризм та духовна порожнеча. За свідченнями авторитетних дослідників, серед яких І.Д. Бех, Г.С. Костюк та С.Л. Франк, сучасний підліток демонструє комплексну перебудову поведінкових патернів. У цих змінах простежуються як негативні аспекти, що включають відчуженість від суспільних обов'язків, підвищену самовпевненість, агресію, девіантну поведінку, втрату ідеалів, зниження ролі загальнолюдських моральних чеснот, так і позитивні моменти. До останніх належить соціальна відкритість, впевненість у собі, прагнення до творчої самореалізації, успіху та індивідуальної неповторності.

Незважаючи на різновекторні тенденції у формуванні особистості підлітків, цей період розвитку характеризується переходом на якісно новий рівень особистісного зростання, коли підліток через засвоєння нової

соціальної позиції переосмислює своє місце в суспільстві і трансформує своє ставлення до себе як до дорослої, відповідальної особистості.

Проблематика особистісного зростання як складного психологічного феномену знаходилася у фокусі наукових досліджень, починаючи з середини минулого століття. Представники гуманістичного та феноменологічного напрямків, такі як І.Д. Бех, С. Рубенштейн, А. Фрейд та К. Юнг, вважали, що базовими характеристиками для повноцінної особистості є постійний розвиток і особистісне зростання. Незважаючи на те, що змістовні акценти у трактуванні цього поняття у різних дослідників можуть відрізнятися, спільним для всіх є ідея ціннісної самореалізації внутрішніх потенціалів людини, яка лежить в основі її психологічного розвитку.

Згідно з концепцією одного з провідних представників гуманістичної психології, Гордона Олпорта, сутність особистісного зростання трактується як складний і багатогранний процес, що відображає активне функціонування людини в умовах постійного вибору між протилежними, але діалектично пов'язаними цінностями. Особистісне зростання, за Олпортом, не є лінійним процесом, а передбачає осмислені акти вибору між рухом уперед та своєрідним «здоровим регресом», що дозволяє особистості інтегрувати попередній досвід і вивчити нові життєві обставини.

У відмінність від гуманістичного підходу, який акцентує увагу на внутрішній самореалізації та свободі вибору, представники традиційної психології, особливо вітчизняної, розглядали розвиток особистості як взаємодію з об'єктивними соціальними чинниками. Вітчизняні дослідники, такі як Л.І. Анциферова, трактували розвиток особистості як головний спосіб її існування, що безпосередньо пов'язаний із процесом входження індивіда у соціальне середовище та його адаптації до нових умов. Це входження характеризується не лише індивідуалізацією, але й інтеграцією в соціальні структури, як зазначав А.В. Петровський. У цьому контексті розвиток особистісних якостей розглядався як двоєдиний процес соціалізації та

виховання, що підкреслювали такі науковці, як О.В. Брушлінський, Г.С. Костюк, А.В. Роменець, В.І. Слободчиков та інші.

Сутнісний зміст цих концепцій розвитку особистості в підлітковий період пов'язаний з формуванням соціальної позиції підлітка, становленням його творчих здібностей, що активно проявляються у проєктивній діяльності. Наукові праці К.Н. Поліванової особливо акцентують увагу на цьому аспекті, вказуючи, що саме в проєктивній діяльності відбувається усвідомлення підлітком власної соціальної ролі та можливостей самореалізації. Важливу роль у цьому процесі відіграє формування різних аспектів Я-концепції, зокрема образів «Я», які структурно входять до загальної картини самосприйняття індивіда, про що зазначали Н. Потаки та Н.П. Рязанова.

Окрім того, значну увагу приділено розвитку ціннісно-смислової сфери свідомості, яка формує фундамент для майбутніх морально-етичних орієнтирів особистості. Цей аспект досліджувався такими науковцями, як Б.С. Братусь, котрий вивчав структуру цінностей у свідомості підлітків, та І.Д. Бех і Т.О. Флоренська, які акцентували увагу на становленні морально-духовних компонентів самосвідомості. Таким чином, розвиток особистості в підлітковий період виступає складним процесом, що поєднує як соціальні, так і внутрішні психологічні чинники, які взаємодіють у формуванні унікальної особистості, здатної до творчої самореалізації та відповідальної участі в суспільному житті.

Мета дослідження полягає у комплексному визначенні моделей конструктивного особистісного та морально-духовного зростання підлітків, спираючись на сучасні наукові уявлення психологів про природу та розвиток особистості в умовах сьогодення. Актуальність такої мети зумовлена потребою в адаптації психологічних підходів до змінних соціальних і культурних контекстів, що визначають специфіку становлення підростаючої особистості в епоху стрімких технологічних та інформаційних змін.

Для досягнення цієї мети були сформульовані наступні **завдання**, які відображають багатоаспектний підхід до проблематики дослідження:

1. Проаналізувати гуманістичні стратегії особистісного зростання в контексті класичних та сучасних психологічних концепцій та їх вплив на процес самовдосконалення особистості.
2. Уточнити феноменологію морально-духовного зростання особистості підліткового віку: концептуалізація, ключові складові та взаємозв'язок з соціальним контекстом.
3. Здійснити експериментальне дослідження щодо напрямків психологічного супроводу підлітків для підтримки їх особистісного зростання та проаналізувати його результати.
4. Розробити методичні рекомендації для практичних психологів, що працюють з підлітковою аудиторією.

Таким чином, виконання поставлених завдань сприятиме поглибленню розуміння процесів особистісного і морально-духовного розвитку підлітків, а також дозволить сформувати науково обґрунтовані стратегії психологічного супроводу їх зростання в сучасному світі.

Об'єктом даного дослідження є діти підліткового віку.

Предметом дослідження є багатовимірні психологічні моделі особистісного, морально-духовного зростання дитини підліткового віку в контексті соціокультурних трансформацій сучасності.

Особлива увага приділяється вивченню специфіки взаємодії внутрішніх (індивідуальних) та зовнішніх (соціальних) факторів, які визначають динаміку особистісного зростання. До предметного поля дослідження також належать морально-духовні аспекти, пов'язані з формуванням етичних та світоглядних цінностей, які є фундаментальними для підліткової особистості.

Методологічна основа дослідження спирається на використання широкого комплексу психологічних методів, що охоплює теоретичні методи, такі як: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукових концепцій. Ці методи дозволяють здійснити всебічний огляд і критичне осмислення теоретичних положень з проблематики особистісного та

морально-духовного зростання. Аналіз наукових праць, синтез отриманих даних і порівняння різних підходів до розвитку особистості допомагає розробити модель, яка відображає складну діалектику цього процесу.

Джерельна база дослідження представлена різноплановими науковими джерелами: статтями провідних дослідників, монографіями, статистичними даними та емпіричними дослідженнями, що відображають сучасні тенденції вивчення особистісного розвитку підлітків. Аналіз наукових джерел забезпечує надійну інформаційну базу, яка дає можливість побудувати теоретично обґрунтовану концепцію особистісного зростання в умовах сьогодення.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості застосування розроблених моделей і рекомендацій у діяльності практичних психологів, педагогів та інших фахівців, що працюють з підлітками. Результати дослідження можуть бути використані для розробки програм психологічної підтримки, спрямованих на формування гармонійного особистісного розвитку та духовно-морального становлення підростаючої особистості. Вивчення трьох основних тенденцій у психології розвитку дозволяє краще зрозуміти, як соціальна ситуація розвитку впливає на формування особистісних якостей та світоглядних переконань.

Результати апробації дослідження були представлені через участь у ряді науково-практичних конференцій, де були обговорені ключові положення та отримані рекомендації щодо подальших напрямків дослідження, а саме:

1. Єнакієва Т.І. Стресостійкість дитини підліткового віку як психологічна проблема. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції "Сучасна психологія: проблеми і перспективи"(10 травня 2024 року). Ізмаїл : РВВ ІДГУ. 2024. 78 с.

2. Єнакієва Т.І. Психологія забезпечення стресостійкості підлітка в умовах маніпулятивного інформаційного впливу. Науковий пошук студентів та аспірантів XXI ст. : Сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних

і соціально-економічних наук (15 листопада 2024 року). Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2024, 402 с.

Структура наукової роботи Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що нараховує 54 найменування і 3 додатків. Загальний обсяг становить 78 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІСТЬ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

1.1. Основні психологічні теорії розвитку особистості

Сучасна українська психологія, проходячи новітній етап свого становлення, демонструє схильність до розширення теоретико-методологічних кордонів, що відображається у прагненні до більшої свободи в дослідницьких підходах. Це, зокрема, помітно в активній розробці особистісно орієнтованої тематики, яка враховує культурно-історичні, онтологічні, феноменологічні та гуманістичні аспекти духовного розвитку індивідуума. У той же час попередні численні дослідження спрямовувалися на осмислення феномену особистості та її розвитку, розглядаючи її як своєрідний соціальний феномен крізь призму психологічних категорій. На нинішньому етапі в Україні формується окрема предметна галузь — психологія особистості, яка дедалі більше відокремлюється від традиційних соціально-психологічних досліджень, що зосереджувалися переважно на об'єктивних взаємозв'язках між соціальними факторами.

Сучасні психологи все частіше звертаються до вивчення глибинних суб'єктивних, духовних, моральних аспектів особистості, а також її емоційно-вольової, мотиваційної та ціннісно-смислової сфер. Така орієнтація стає особливо актуальною у світлі соціальних та культурних трансформацій, що відбуваються в суспільстві, де акцент ставиться на гуманізацію освіти та виховання, а також на духовно-моральне вдосконалення підростаючої особистості. Відтак, психолого-педагогічна наука сьогодні активно шукає нові шляхи якісного вдосконалення процесу розвитку та виховання, спрямовані на формування у молодого покоління здатності до моральних і духовних рефлексій, які стають ключовими елементами ціннісної системи людини [40].

Ці процеси знаходяться в тісному взаємозв'язку із суспільно-політичними та економічними умовами, які визначають специфіку сучасної освітньої і виховної парадигми. Зокрема, політична та економічна нестабільність в Україні ускладнила для молодого покоління процес усвідомлення та практичного застосування таких базових цінностей, як свобода, соціальна відповідальність, справедливість, гідність, любов і добро. Соціологічні показники свідчать про накопичення невирішених життєвих проблем серед молоді, що викликає занепокоєння як у науковців, так і у практиків. Особливо актуальним стає питання моральної незрілості молодого покоління, яке вимагає рішучих кроків у напрямку розвитку їх духовно-морального потенціалу як засадничих цінностей людського існування [45].

Варто відзначити, що українські психологи сьогодні стоять на порозі нового соціально-історичного етапу в розвитку наукової думки, що змінив статус національної психології, надавши їй виразно українського характеру. Теоретичні здобутки, досягнуті в межах психологічних досліджень країн близького зарубіжжя, які довгий час використовувались у спільному науковому просторі, зараз дедалі більше позиціонуються як зарубіжні. Проте це не зменшує їх значущості та не знижує можливості врахування їхніх концептуальних положень при аналізі та розвитку особистості.

Важливо підкреслити, що ідея розвитку особистості як ключового психологічного феномену має тривалу історію, і її витoki в науковому дискурсі психології сягають багатьох десятиліть назад. Сьогодні ж ці ідеї міцно закріпилися у науковому обігу, породивши низку наукових суджень, серед яких такі як: «особистість існує в розвитку», «основний спосіб буття особистості — це розвиток», «особистість — це система, що розвивається», і навіть «особистість поза розвитком не існує». Ці положення, незважаючи на їх різноманітні інтерпретації в наукових колах, залишаються аксіоматичними та фундаментальними. Водночас відсутність єдиної концепції, яка б повністю заперечувала ці судження, свідчить про їхній міцний науковий статус.

Відомий український філософ, педагог, поет і музикант Григорій Савич Сковорода, у другій половині XVIII століття, поглиблено досліджуючи засади демократичної культури України, у своїх поетичних, музичних і літературних творах прагнув визначити онтологічний смисл людського буття. Він підходив до цієї проблеми через призму ідеї самопізнання та самовдосконалення як центральних аксіологічних категорій, що визначають траєкторію розвитку особистості. У поетичних творах Сковороди прослідковується його глибоке «Я» – це екзистенційний вираз його суб'єктивного ставлення до фундаментальних аспектів духовного життя, таких як щастя, добро, чесність і совість. У цьому контексті філософ розглядав етичну самореалізацію людини як процес, що тісно поєднаний із постійним розвитком внутрішньої природи, котра прагне до виховання ідеалів правди, добра та духовної краси [42].

Філософія XX століття також досліджувала поняття змін у розвитку особистості. Микола Олександрович Бердяєв стверджував, що життя є динамічним процесом постійних трансформацій, де зміна власної сутності стає основною проблемою. Бердяєв підкреслював діалектичну природу цього процесу, зазначаючи, що особистість не існує без змін, але водночас повинна зберігати елементи незмінності, які утримують її цілісність. Зміни, на його думку, можуть бути як позитивними, що ведуть до вдосконалення, так і негативними, що викликають зраду своєму сутнісному «Я». Відтак, для Бердяєва основним викликом стає уникнення внутрішньої зради під час змін, що є гарантом особистісної цілісності [5; 6].

Філософсько-релігійні концепції Семена Людвиговича Франка досліджують взаємозв'язок між розвитком «Я» та «Ти», де істинне буття особистості збагачується через взаємодію з іншими. Франк вважав, що лише через втрату себе в іншому, у «Ти», особистість знаходить справжнє самовдосконалення. Духовна щедрість, віддача іншому збагачує суб'єкта, дозволяючи йому поглиблювати свою сутність. Однак, навіть у цьому процесі буття в іншому, суб'єкт продовжує зберігати свою внутрішню

сутність, яка існує у формі «я є». Для Франка важливим є те, що особистісний розвиток досягається через подолання емпіричної природи людини завдяки голосу совісті та ідеальним прагненням, які направляють індивіда до перетворення своєї природи [46].

Аналіз основних філософських позицій, які становлять фундамент сучасних психологічних концепцій, підтверджує, що особистісний розвиток індивіда є нерозривно пов'язаним із його взаємодією із соціальним світом. Сучасні філософи по-різному інтерпретують суб'єктивну й об'єктивну природу людини. Так, Євген Васильович Ільєнков підкреслює пріоритет зовнішніх соціальних факторів у формуванні особистості, акцентуючи увагу на міжособистісних стосунках. Натомість Мераб Константинович Мамардашвілі робить акцент на внутрішній, суб'єктивній природі особистості, її свідомості та саморефлексії. Більшість сучасних теорій прагнуть інтегрувати ці підходи, трактуючи розвиток особистості як неподільну єдність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що формують цілісне людське буття [2; 3].

Друга так звана «класична» парадигма у психології розвитку особистості нерозривно пов'язана з ім'ям видатного філософа та мислителя С.Л. Рубінштейна [40]. В сучасних умовах науковий простір вимагає повернення до глибокого аналізу та переосмислення концептуальних напрацювань цього видатного теоретика, особливо в аспекті вивчення активної ролі особистості в її саморозвитку. Як зазначав видатний психолог В.П. Зінченко, творчість С.Л. Рубінштейна вимагає спеціалізованого аналізу, оскільки «С.Л. Рубінштейн – це цілий світ» [37; 40].

З точки зору С.Л. Рубінштейна, людина є істинним суб'єктом самотворення та креативної діяльності. Він підкреслював, що формування мислителя відбувається лише в контексті організації світу думок; духовна творчість сприяє розвитку духовної особистості. Творення великої особистості можливе лише через величезну працю над великим творінням. Особистісна значущість прямо пропорційно зростає зі збільшенням

масштабу її діяльності: чим ширший світ, в якому вона функціонує, і чим досконаліше вона його організовує, тим більш завершеною вона стає [37].

Завдяки спільній роботі таких видатних науковців, як Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв та С.Л. Рубінштейн, у психології сформувався особистісний підхід. Цей підхід передбачав, що кожна психологічна властивість повинна досліджуватися в контексті цілісної структури особистості, а не як ізольована сукупність індивідуальних особливостей [17; 19]. Представником школи Виготського була Л.І. Божович, яка до кінця своєї наукової діяльності залишалася вірною ідеям свого вчителя. Вона активно використовувала особистісний підхід у своїх дослідженнях, стверджуючи, що він потребує інтерпретації з урахуванням вікових особливостей, чинників особистісного розвитку, джерел розвитку, рушійних сил та закономірностей формування особистісної структури, а також виділення центральних новоутворень [37; 40].

Л.І. Божович, узагальнюючи дані численних експериментальних досліджень, розробила власну концепцію розвитку особистості в дитячому віці. Вона визначала особистість як цілісну психологічну структуру, яка формується під впливом життя та виховання і виконує визначені функції у взаємодії індивіда з оточуючим середовищем. Процес становлення особистості, на думку Божович, поступово звільняє індивіда від безпосереднього підпорядкування зовнішнім впливам і перетворює його на активного творця власної реальності та самого себе. Співвідношення «зовнішнього» та «внутрішнього», яке визначає психічний розвиток дитини, розглядається в контексті співвідношення «зовнішнього положення» та «внутрішньої позиції» дитини [37].

«Зовнішнє положення» визначається як соціальний статус і престиж, які особистість займає в суспільстві, і залежить від її взаємодії з оточуючими, що впливає на її емоційне благополуччя. «Внутрішня позиція» ж формується на основі індивідуального досвіду, потреб та устремлінь особистості, що дозволяє їй оцінювати своє місце в світі. Основна теза Божович полягає в

тому, що до тих пір, поки соціальні вимоги не стануть частиною внутрішнього світу самосвідомості індивіда, вони не перетворюються на особистісні потреби та мотиви, і не стануть факторами його розвитку. Вони стають внутрішніми потребами лише тоді, коли їх задоволення забезпечує не тільки збереження зовнішнього статусу, але і внутрішньої гармонії [11; 12; 13].

Визначний український вчений-психолог І.Д. Бех, знаний своїми дослідженнями у галузі морального становлення особистості, застосував до вирішення цієї проблеми генетико-моделюючий метод, що виступає інноваційним підходом у сучасній психологічній науці. Відкинувши застарілі та малоефективні підходи в системі виховання, Бех запропонував орієнтувати виховний процес на гуманістичні принципи, котрі сприяють особистісному зростанню та самовдосконаленню людини. Його дослідження включають глибокий аналіз генезису моральних якостей від початкових формування до їх остаточної зрілості. У межах своєї концепції вчений розглядає становлення моральних характеристик через призму генетичної еволюції, яка охоплює всі етапи розвитку моральної свідомості, від її зародження до найвищих форм [6; 9; 11].

Значну увагу І.Д. Бех приділяв практичній реалізації морального розвитку через так звану «виховуючу ситуацію». Він вважав, що саме через ці специфічні виховні ситуації соціум передає молодому поколінню моральні цінності та культурні норми, які інтегруються у внутрішній світ індивіда, формуючи його особистісні якості. У цій моделі виховуюча ситуація стає тим середовищем, в якому дитина поглиблює своє залучення до морального і культурного життя суспільства. За думкою Бека, механізм внутрішньої адаптації до соціальних норм проходить через складні когнітивно-емоційні процеси, що забезпечують перетворення зовнішніх впливів у внутрішні мотиваційні фактори особистісного розвитку [8].

Особливої уваги в концепції Бека заслуговує роль волі, яка виступає центральною детермінантою соціальної поведінки людини. Бех стверджує,

що воля є не просто психологічною здатністю до самовизначення, але й сутнісним елементом морального становлення, оскільки саме через вольові акти людина здійснює морально-значимі вчинки, які формують її як особистість. Він наголошує на тому, що моральні властивості особистості є похідними від волі, і чим розвиненіша воля, тим вищий рівень морального розвитку досягає індивід. У цьому контексті, Бех підкреслює, що процес самодетермінації особистості неможливий без усвідомленого прийняття соціальних норм і вимог.

Генетико-моделюючий підхід І.Д. Беха також висвітлює емоційну складову особистісного розвитку. Вчений акцентує на тому, що саме емоційне переживання є первинним механізмом, що спонукає до вчинку, тобто до конкретної моральної дії. Він детально розробляє двоетапний процес прийняття суб'єктом етичних вимог: спочатку відбувається породження емоційного образу поставленої вимоги, а потім — глибинна рефлексія щодо цієї вимоги. На думку Беха, тільки через вербальні або предметні форми зовнішнього вираження (наприклад, у формі вчинку) можливе справжнє інтеріоризація моральної вимоги, що стає індикатором активності та дієвості особистості [10].

Не менш вагомою складовою психологічної концепції Беха є теорія про роль мовленнєвого вираження у розвитку особистості. Вчений робить радикальний висновок, що резерви особистісного розвитку закладені не в біологічній природі індивіда і не в предметному світі, а зосереджені у формах мовленнєвої взаємодії. Таким чином, розвиток особистості безпосередньо залежить від її здатності до мовленнєвої актуалізації своїх переживань. За цією концепцією, переживання не організують мовлення, а, навпаки, мовлення організує та формує переживання, надаючи йому соціально визнаної форми. Отже, внутрішній світ особистості структурується через її мовленнєві можливості, що дозволяють формулювати і виражати особистісні значення через слово, яке стає визначальною одиницею соціального буття [7].

Аналіз різноманітних аспектів, що стосуються розуміння категорії "розвиток особистості", дозволяє констатувати, що на сучасному етапі наукові дослідження все частіше звертаються до більш специфічного поняття "особистісний розвиток". Після здійснення детального аналізу різних тлумачень цього терміна та комплексного огляду наукових підходів, ми дійшли висновку, що неможливо детально викласти усі погляди дослідників на цей рахунок, оскільки це вимагало б включення значного обсягу матеріалу. Тому ми зосередилися лише на основних характеристиках цього поняття, одночасно співвідносячи його з попереднім терміном і виділяючи ключові елементи, що характеризують дане явище.

Дослідження численних вітчизняних психологів (зокрема С.Л. Рубінштейна, Б.Ф. Ломова, В.В. Давидова, Г.С. Костюка) свідчить, що психічний розвиток часто розглядається в нерозривній єдності з розвитком особистості. Безперечно, всі зазначені вчені вказують на специфічність кожного з цих процесів. Проте, А.В. Петровський, висловлюючи більш строгі уявлення щодо цього співвідношення, стверджує, що ці поняття не є ідентичними і не можуть бути зведені одне до одного. Відповідно до його позиції, процес розвитку особистості не можна трактувати лише як сумачі розвитку когнітивних, емоційних та вольових процесів [40].

Вважаючи процес розвитку особистості найвищою метою та найбільш розвиненим рівнем психічного розвитку індивіда, ми не можемо обмежитися тільки його окремими складовими, такими як пізнавальна, емоційно-вольова або соціальна активність. Підхід, який пропонує Петровський, полягає в тому, що розвиток особистості та психіки є органічно взаємопов'язаними, і не може бути виокремлений один від одного. Отже, мова йде не про змішування особистісних та психічних властивостей, а про глибоке розуміння їхньої цілісності та нерозривності на онтогенетичному рівні.

Якщо звернутися до аналізу людини як суб'єкта життєдіяльності, то необхідно особливо акцентувати увагу на особистісному компоненті, як на важливому структурному елементі цього процесу. Ще Б.Г. Ананьєв

застерігав наукову спільноту від недостатньої уваги до цього компонента, адже в ряді випадків він або не виокремлюється в рамках досліджень, або взагалі витісняється з фокусу уваги, що може призвести до втрати важливих аспектів розвитку особистості. Враховуючи це, межі категорії «особистісний розвиток» з точки зору концептуалізації визначаються як менші, ніж межі загального розвитку особистості, однак вони все ж таки не менш важливі для повного розуміння цього процесу [1; 2; 3].

Психологічні теорії розвитку особистості становлять значну частину психологічної науки, оскільки вони дають змогу глибше зрозуміти природу і механізми формування індивідуальності та її еволюцію в процесі життєдіяльності. Різноманіття підходів до розуміння розвитку особистості виявляється в численних наукових парадигмах, кожна з яких по-своєму акцентує увагу на специфічних аспектах цього складного й багатогранного процесу. Виходячи з теоретичних засад, що формуються в межах різних психологічних шкіл, можна виокремити кілька ключових напрямів, які суттєво впливають на розуміння розвитку особистості.

Насамперед, необхідно звернути увагу на класичні психоаналітичні теорії, зокрема, на концепцію, запропоновану Зигмундом Фрейдом, яка лежить в основі розуміння психологічного розвитку через призму внутрішніх конфліктів, несвідомих процесів та інстинктивних потягів. Фрейд, розглядаючи особистість як результат взаємодії інстинктивних задоволень (Ерос і Танатос) і соціальних норм, запропонував стадії психосексуального розвитку, кожна з яких відзначена специфічними психічними акцентами і конфліктами. Згідно з його теорією, розвиток особистості є процесом формування ідеального «Я» через інтеграцію несвідомих бажань та свідомих нормативних вимог, що зумовлює розвиток адаптивних механізмів, таких як захисні механізми та ідентифікації [48].

З точки зору психоаналітичного підходу, розвиток особистості неможливо розглядати поза контекстом її здатності долати внутрішні суперечності, що виникають у процесі її соціалізації, внаслідок чого базові

етапи розвитку особистості визначаються, в першу чергу, специфічними способами інтеграції цих суперечностей.

Водночас важливим напрямом теоретичного осмислення розвитку особистості є теорія психосоціального розвитку, яку представив Ерік Еріксон. Він запропонував модель, що акцентує увагу на етапах розвитку, пов'язаних з певними соціально-психологічними конфліктами, які виникають в різні періоди життя. Еріксон виділяє вісім стадій розвитку, кожна з яких зосереджена на вирішенні певних кризових ситуацій, що в свою чергу формують ідентичність та самопізнання індивіда. Згідно з його концепцією, на кожному етапі розвитку особистість має пройти через конфлікти між різними полярними почуттями, такими як довіра і недовіра, автономія та сором, ініціатива та провина, працьовитість та меншовартість, які в кінцевому підсумку визначають рівень її адаптації до соціального середовища.

Ці теоретичні підходи підкреслюють значення соціальної взаємодії в процесі розвитку особистості, при цьому визначення особистості не зводиться до внутрішніх психічних процесів, але передбачає активну участь індивіда в соціальних процесах та емоційно-інтелектуальних трансформаціях, які супроводжують його дорослішання [37].

Когнітивні теорії розвитку особистості також займають важливе місце серед психологічних теорій, зокрема, теорія когнітивного розвитку Жана Піаже. Піаже запропонував концепцію, що зосереджена на етапах когнітивного розвитку дитини, кожен з яких супроводжується специфічними структурами мислення, що змінюються в процесі інтерналізації досвіду та взаємодії з навколишнім світом. На відміну від психоаналітичних теорій, які фокусуються на емоційних конфліктах, Піаже акцентує увагу на розвитку пізнавальних структур, через які індивід пізнає навколишній світ і організовує свою поведінку в ньому. У теорії Піаже розвиток особистості є результатом перехідних етапів, що характеризуються формуванням нових когнітивних схем, які змінюються через адаптацію і асиміляцію [41].

Крім того, важливою є також соціально-когнітивна теорія Альберта Бандури, яка фокусується на ролі моделей і соціальних впливів у процесі розвитку особистості. Відповідно до цієї теорії, розвиток особистості є результатом активної взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, де він не лише є пасивним спостерігачем, але й активним учасником, який через спостереження за іншими та імітацію їхніх дій набуває досвіду і формує свої власні поведінкові патерни.

Інший важливий напрямок у дослідженні розвитку особистості належить гуманістичним теоріям, зокрема, концепціям Абрахама Маслоу та Карла Роджерса. Маслоу розглядав розвиток особистості як процес досягнення самореалізації, який вимагає виконання певних базових потреб, починаючи від фізіологічних до потреб у самовираженні. Його теорія потреб, зокрема концепція ієрархії потреб, підкреслює, що особистість розвивається через поступове задоволення все більш складних і вищих потреб, що в свою чергу сприяє її особистісному зростанню [38].

У свою чергу, Карл Роджерс у своїй теорії підкреслював важливість безумовного прийняття і підтримки з боку оточення для розвитку здорової особистості. Роджерс вважав, що особистість здатна до самореалізації, якщо їй надається можливість самовизначення в умовах соціальної підтримки та прийняття. Він акцентував увагу на тому, що процес розвитку особистості є безперервним і неможливим без наявності позитивної самооцінки та інтеграції внутрішніх прагнень із соціальними ролями.

Таким чином, різноманітні психологічні теорії розвитку особистості виявляються не лише в своїй відмінності, але й у синергії різних підходів, кожен з яких підкреслює важливість як індивідуальних, так і соціальних чинників у процесі формування особистості. Розвиток особистості є складним і багатогранним процесом, в якому відбувається постійне взаємодія внутрішніх потреб і зовнішніх впливів, що призводить до формування стабільної індивідуальності в контексті її соціального середовища [4; 5; 6].

В цілому, як показав аналіз різних теоретичних підходів, розвиток особистості є надзвичайно складним і полісистемним психологічним феноменом. У рамках цього процесу різні школи психології надають значну увагу соціальній детермінації розвитку особистості, що включає в себе визначення основних джерел, рушійних сил та механізмів цього процесу. Однак інші вчені виступають за більш інтегративний підхід, який пропонує взаємну детермінацію, де важливу роль у становленні особистості відіграють як внутрішні природні чинники, так і зовнішні соціальні впливи. Останні ж погляди зосереджуються на автономії та самореалізації особистості, вважаючи її розвиток результатом внутрішнього творчого потенціалу, відповідальності та свободи вибору індивіда .

1.2. Гуманістичні стратегії особистісного зростання людини

У сучасній соціокультурній реальності, що переживає численні економічні та політичні кризи, водночас спостерігається поступове, хоча й не завжди рівномірне, утвердження гуманістичних ідей як альтернативи до складних проблем, пов'язаних з економічними труднощами та процесом формування української національної державності. Протягом різних історичних етапів ці ідеї знаходили своє вираження у суспільному житті, інтенсивно або поступово інтегруючись у різні сфери людської діяльності завдяки численным науковим дисциплінам, зокрема гуманітарним наукам. Важливим аспектом, що заслуговує на окрему увагу, є той факт, що останнє десятиліття XX століття стало періодом значного зростання апеляцій до гуманістичних концепцій у вітчизняній психології, де відбулося актуалізування ключових стратегічних аспектів особистісного розвитку людини, а саме розвитку внутрішнього потенціалу та здатності до самовизначення. Ці підходи знайшли своє відображення в пропозиціях, що походять від представників гуманістичної та феноменологічної традицій психології. Сьогодні ж гуманістичні стратегії часто використовуються як

основа для побудови нових освітніх методик, які орієнтовані на виховання гармонійно розвинутої особистості [4].

Гуманістична психологія, як самостійна наукова парадигма, виникла у середині XX століття як альтернатива домінуючим на той час підходам, таким як психоаналіз і біхевіоризм. З самого початку свого становлення гуманістична психологія акцентувала увагу на розвитку внутрішніх ресурсів особистості, її глибинних потенціалах, що робить людину здатною до самоактуалізації і самовизначення. Щоб краще зрозуміти сутність цих ідей, варто розглянути їх історичне коріння та зв'язок з іншими теоретичними підходами, які сформували основу гуманістичної думки. Ідеї, що лягли в основу гуманістичної психології, можна простежити не тільки в теорії архетипів К.Г. Юнга, де виявляються паралелі з суфійським вченням, але й у підходах до самореалізації та самовдосконалення, які мають глибоке коріння в традиціях йоги та дзен-буддизму. Ці практики стали основою для розробки гуманістичних теорій таких видатних психологів, як Р. Ассаджолі, С. Джуранд, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс та В. Франкл, які значною мірою визначили подальший розвиток цієї галузі психології [34; 38; 54].

Основною концепцією гуманістичної психології є ідея того, що кожна людина є головним архітектором свого життя, свого досвіду і своєї поведінки. Людина, як свідомий суб'єкт, що має здатність до самопізнання, переживає, приймає рішення і вільно обирає свій шлях. Цей процес самовизначення є основою концепції відповідальної особистості, здатної здійснювати вибір серед можливих варіантів, що пропонуються їй обставинами. Як зазначав Ж.-П. Сартр, цей рівень самовизначення можна підсумувати в тезі: «Я є мій вибір». Це уявлення про людину як істоту, що відповідає за свої вчинки і має свободу вибору, стало важливим кроком у розвитку гуманістичної думки, орієнтуючи психологію на вивчення людської автономії та внутрішнього потенціалу [41].

Протягом останніх десятиліть зростала популярність теоретичних концепцій, запропонованих К.Г. Юнгом [51], чия аналітична психологія

зробила значний внесок у розвиток ідей про духовний, релігійний і містичний досвід, який, на його думку, є важливими складовими частинами особистісного розвитку. Окрім того, він вніс в психологію одну з найбільш важливих ідей, яка стала визначальною для гуманістичної психології — ідею самореалізації, що є процесом, у якому людина виявляє свої можливості, досягаючи повної гармонії між своїми потенціалами та зовнішнім світом. Ця ідея самореалізації зберігає своє значення і до сьогодні, підкріплюючи загальну концепцію гуманістичної психології, орієнтованої на розуміння людини як вільного і відповідального суб'єкта, що перебуває в процесі безперервного розвитку та самоактуалізації [52].

Не менш важливий внесок у формування гуманістичних теорій здійснив відомий автор диспозиційної теорії особистості, Г. Оллпорт. Протягом всього свого наукового життя він рішуче протистояв поглядам тих вчених, які стверджували, що їхні теоретичні системи однозначно визначають єдино правильний шлях до розуміння процесу розвитку особистості. Г. Оллпорт був глибоко переконаний, що для комплексного дослідження та розуміння особистості необхідний різнобічний підхід, здатний враховувати як індивідуальні, так і соціальні аспекти її становлення. Цей вчений значно більше за інших відстоював необхідність здорового та зрілого розвитку особистості, де кожен етап становлення розглядається як активний процес, у якому індивід бере на себе відповідальність за планування своєї життєвої траєкторії [1; 3].

Це не просто спостереження за зовнішнім світом, а свідомий вибір на користь самоорганізації власного життя. У цьому контексті Оллпорт визначає зростання особистості як формування пропріуму, що проходить від дитинства до дорослості. Пропріум, за його визначенням, є суб'єктивним досвідом, який втілює самість, що стає центральним поняттям у його теорії. Оллпорт виділяє вісім ключових аспектів цього процесу, серед яких особлива увага приділяється таким концептам, як тілесна самість, самоідентичність, самоповага, соціальна самість, образ себе, самоконтроль, пропріативні

прагнення та, зрештою, пізнання самого себе. Останній аспект є найважливішим, оскільки він не тільки інтегрує всі інші, але й становить сутність саморозуміння «Я», яке здатне усвідомлювати свою об'єктивну реальність і контролювати її. Таким чином, у трактуванні Г. Оллпорта «Я» виступає як ключовий регулятор процесу особистісного зростання, яке відбувається через пізнання і осмислення власної сутності.

Що стосується психологічних поглядів В. Франкла, засновника логотерапії, то вони також зробили значний внесок у розвиток гуманістичної психології. Завдяки глибокому екзистенційному змісту його вчення, ідеї Франкла знайшли своє логічне та оригінальне відображення в контексті гуманістичної психології. Він сформулював теоретичну модель, що базується на трьох основних поняттях: смисл життя, прагнення до цього смислу та свобода волі. Основна ідея цієї концепції полягає в тому, що без прагнення до смислу життя особистість не може існувати; відсутність цього прагнення перетворює життя на вакуум, а індивід переживає фрустрацію. Франкл твердо переконаний, що навіть за найскладніших обставин особистість повинна зберігати здатність знаходити і реалізувати свій смисл, навіть коли зовнішні обставини обмежують її свободу[47].

У цьому контексті Франкл надає кілька формулювань поняттю «свобода», які, попри свою різноманітність, мають спільну сутність. Свобода для Франкла – це не просто право на вибір, а невід'ємна частина людської природи. Свобода є основою для розвитку особистості та її здатності не тільки здійснювати вибір, а й відповідати за цей вибір. Вона є не лише даром, а й обов'язком, адже людина повинна не тільки приймати рішення, але й усвідомлювати свою відповідальність за них. Франкл підкреслює, що свобода нерозривно пов'язана з духовністю, і саме ця духовність є основою для всього людського життя.

Логотерапія, розроблена Франклом, виступає як складна система філософсько-психологічних уявлень про природу та сутність людини. У рамках цієї теорії свобода, відповідальність та духовність є основними

екзистенціалами, які визначають не тільки процес особистісного розвитку, але й взаємодію людини з навколишнім світом. Таким чином, духовне зростання особистості, за Франклом, неможливе без набуття автономії, внутрішньої свободи та почуття відповідальності за власну долю. Це вимагає від людини постійного творення себе, адже свобода і творчість є основними характеристиками справжньої особистості [47].

Теоретичний аналіз в контексті екзистенціалізму та феноменології поглядів провідних учених щодо особистісного розвитку та зростання людини дозволяє значно глибше розглянути сутнісні параметри цих питань, що в результаті сприяло поступовій трансформації їх змісту в рамках гуманістичної психології. Проте поряд з цим, існує ще одна теорія, ідеї якої здійснили безпосередній вплив на формування теоретичних підходів гуманістичного напрямку в психології — організмична теорія. Основним положенням цієї теорії є переконання, що людина є цілісним організмом, і щоб адекватно зрозуміти функціонування окремих її складових, необхідно з'ясувати загальні закони функціонування всього організму. Важливим аспектом цієї теорії є підкреслення єдності, інтегрованості, узгодженості та когерентності здорової особистості. Одними з найвідоміших представників організмичної теорії є Курт Гольдштейн та А. Анг'ял [35].

Курт Гольдштейн висунув гіпотезу, згідно з якою індивідуум мотивується не багатьма різними потребами, а одним домінуючим, головним мотивом. Саме він увів термін "самоактуалізація" у науковий обіг, визначаючи цей процес як реалізацію власного потенціалу, що здатний здійснюватися лише за умов інтегрованості особистості. Тільки здорова, творча, цілісна особистість володіє системою мотивації, емоцій, цінностей, мислення і сприйняття, що дозволяє їй максимально ефективно використовувати свої можливості, здібності та таланти. Такі люди, на думку Абрахама Маслоу, є самоактуалізованими особистостями. Вони завжди залучені в діяльність, яка є для них покликанням. Процес самоактуалізації не передбачає відсутності проблем або труднощів, а є рухом від поверхневих і

незначущих проблем до глибоких, реальних. Самоактуалізовані особистості, навіть в умовах складних ситуацій, не є застрахованими від помилок або негативних переживань. Вони, як і всі інші, переживають тривогу, печаль, почуття вини, оскільки досконалість як така є недосяжною. Маслоу підкреслював, що для уникнення розчарувань у людській природі важливо відмовитися від ілюзій про ідеальність людини, адже всі ми маємо свої вади та обмеження.

У концепції самоактуалізації Маслоу акцентує увагу на важливості прагнення людини до особистісного зростання, яке є невід'ємною частиною її природи. Людина завжди прагне стати тією особистістю, якою дозволяє їй стати її власний потенціал. Це прагнення є внутрішнім і суб'єктивним, що знаходить вираз у ключовому терміні «самоактуалізація», де «само» вказує на особистісну суб'єктивність. Маслоу підтримував ідею, що кожна людина прагне актуалізувати своє унікальне «я», що може бути оцінене лише самою особистістю. Таким чином, він розглядав людину як вільну та відповідальну за вибір свого життєвого шляху та рішення, які вона приймає. Суб'єктивний досвід людини стає основним феноменом, який визначає її особистісний розвиток. У свою чергу, зовнішні прояви поведінки є лише вторинними по відношенню до безпосереднього досвіду, що переживає індивід. Тому для Маслоу центральним у вивченні розвитку особистості є розуміння та аналіз цього суб'єктивного досвіду, що є основою для формування здорової та зрілої особистості [54].

1.3. Психологічні моделі морально-духовного зростання підростаючої особистості.

На сьогоднішній день питання теоретичного осмислення процесу особистісного становлення індивіда в межах як традиційної, так і сучасної психології ще не здобуло достатньої чіткої дефініції, що є важливою темою для подальших досліджень у цій галузі. У зв'язку з цим варто зазначити

точку зору П.А. Флоренського, який стверджував, що будь-яке поняття має нескінченний характер, адже воно інтегрує в себе багатогранність уявлень, які є невизначеними та не мають кінцевого обсягу, що додає нових вимірів до розуміння особистісного розвитку людини та його вивчення. Це положення можна вважати слушним у контексті визначення обсягу і змісту понять «розвиток особистості» та «особистісне зростання», які, як показує практика, не мають єдиного підходу в їх систематизації і трактуванні в межах різних наукових парадигм.

Існуюча ситуація ускладнюється необхідністю систематизації різноманітних наукових позицій та ретроспективних наукових поглядів, що стосуються цих понять. Додаткові труднощі виникають у зв'язку з тим, що не так давно концепція «особистісного розвитку» часто підмінялася ідеєю «формування особистості», яка пов'язувалася з цілеспрямованим створенням чи «конструюванням» індивіда відповідно до визначених завдань і вимог соціуму або освітньої практики. Важливим аспектом цього підходу є те, що він нерідко зводив процес розвитку особистості до певних зовнішніх конструкцій або соціальних моделей, що може обмежувати глибоке розуміння внутрішніх механізмів становлення особистості.

При цьому слід підкреслити, що, попри позитивні здобутки педагогічного підходу до «формування особистості», психологічна перспектива вивчення цього процесу часто не отримувала достатньої уваги, що призводило до спрощення в розумінні глибинних аспектів розвитку індивіда. Однак у результаті інтеграції загальних положень цієї проблематики ми змогли отримати більш чітке уявлення про механізми становлення підростаючої особистості, що сприяло глибшому розумінню процесів особистісного зростання в період переходу до дорослості [36].

У контексті досліджень морально-духовного зростання підростаючої особистості важливо зазначити, що хоча аспект розвитку особистості через діяльність та засвоєння знань є досить поширеним у науковій літературі, психологічний аналіз цих процесів з морально-ціннісної та духовної точки

зору залишається недостатньо розробленим. Це питання стало предметом досліджень європейських та американських вчених 20 століття, серед яких можна відзначити Д.М. Болдуїна, Л. Кольберга, П. Массе та інших, чії роботи значною мірою заклали основу для подальшого розвитку досліджень у цій галузі.

Зокрема, Д.М. Болдуїн у своїх працях моделював процес морального та духовного становлення підростаючої особистості як інтеграцію соціальних та етичних вимірів в межах сутнісного «я» індивіда. Болдуїн вважав, що моральний розвиток особистості відбувається через засвоєння і асиміляцію моральних норм, що відображаються у почутті належності до соціуму. Це почуття належності зростає як результат взаємодії з іншими людьми, які через приклади, настанови, накази формують у дитини уявлення про обов'язок і моральні обов'язки. Важливим етапом у розвитку моральної свідомості є процес самоперевірки і здатність зіставляти реальне «я» з ідеальним, моральним «я». Це дає змогу зрозуміти, чи відповідає поведінка індивіда соціальним і моральним стандартам, що, в свою чергу, є свідченням розвитку моральних почуттів і здатності до саморегуляції у моральному просторі.

Інший видатний вчений, Е. Шпрангер [53], розробив культурно-психологічну модель процесу становлення особистості підростаючої індивідуальності, звертаючи особливу увагу на етап дорослішання. Не погоджуючись із тезою С. Холла, який вважав підлітковий період періодом «бурі й натиску», Е. Шпрангер виокремлює кілька типів духовного розвитку особистості, що суттєво відрізняються за своєю природою. Перший тип характеризується кризовими моментами, де підліток переживає глибоке потрясіння, що супроводжується руйнуванням стереотипів поведінки і конфліктами між старими й новими уявленнями, що зрештою спричиняє народження нового духовного «Я». Другий тип передбачає поступовий і спокійний процес становлення особистості, де інтеграція соціальних норм дорослого життя відбувається без виразних внутрішніх зрушень. Нарешті,

третій тип зображує розвиток особистості як активний і свідомий процес, в якому на перший план виступає самовиховання. Цей процес розвиває в особистості такі моральні якості, як відповідальність, самоконтроль і самодисципліна, допомагаючи долати тривогу та кризу.

Шпрангер започаткував систематичні дослідження самосвідомості, ціннісних орієнтацій і світогляду підлітка, що стали важливими складовими вивчення процесу морального та духовного становлення молоді особистості. В його розумінні розвиток підлітка пов'язаний із взаємодією соціальних факторів і особистісних переживань, що утворюють основу для формування моральних імперативів [53].

Іншим важливим теоретичним вкладом у вивчення морального розвитку є концепція Ж. Піаже, який вивчав моральні судження у дітей. За його моделлю, суб'єктивні моральні судження, що базуються на усвідомленні мотивів і намірів вчинків, поступово витісняють об'єктивні моральні судження, які спираються на наслідки цих вчинків. Піаже розглядав моральний розвиток як процес, що включає два основних етапи: перший — це підкорення моральним нормам, що засновані на авторитетах і зовнішніх правилах, і другий — це стадія автономії, коли особистість починає самостійно оцінювати вчинки на основі внутрішніх моральних принципів. Відповідно до цієї концепції, моральне зростання особистості дітей можна трактувати через соціальні взаємодії, що сприяють розвитку таких якостей, як співробітництво, рівність та справедливість. На першій стадії підлітки підкоряються моральним законам, орієнтуючись на зовнішні правила і авторитети, а на другій стадії моральні судження стають автономними і відображають внутрішній світ особистості [33].

Проте, теорія Піаже, хоча і була сформульована на основі вивчення дітей віком до 12 років, знайшла широке застосування у дослідженнях морального розвитку підлітків. Однак деякі емпіричні спостереження ставлять під сумнів абсолютність тверджень Піаже. Так, підлітки можуть звертатися до авторитетів у пошуках справедливості, а також підкорятися

моральним законам, не зважаючи на власні переконання, а через страх перед покаранням. Це свідчить про те, що в певних випадках підлітки так і не досягають автономії в моральних судженнях, залишаючись на рівні гетерономії, де їхні вчинки визначаються зовнішнім тиском, а не внутрішніми переконаннями.

Тому, хоч концепція Піаже і пропонує лінійне розуміння морального розвитку, реальна практика часто демонструє, що цей процес є більш складним і багатограним, з численними відхиленнями від теоретичних схем.

Протягом значного часу закономірності соціального дозрівання підростаючої особистості досліджував видатний вчений Д.Й. Фельдштейн. Його наукова діяльність була спрямована на розробку теоретичної моделі соціально-нормативного зростання індивіда в межах його онтогенезу, тобто в процесі його індивідуального розвитку протягом життя. Згідно з концепцією Д.Й. Фельдштейна, основною характеристикою розвитку особистості є інтеграція двох важливих процесів: соціалізації, що передбачає залучення індивіда до соціальних норм та цінностей, і індивідуалізації, котра полягає в формуванні унікальних особистісних характеристик, що визначають індивідуальний стиль життя і поведінки. Ці процеси взаємопов'язані і взаємодоповнюються, а їхні співвідношення в різні етапи вікового розвитку індивіда створюють особливі рівні детермінації та можливості для саморозвитку особистості [44].

Фельдштейн підкреслює, що тільки в процесі соціального зростання, яке має на увазі взаємодію з соціумом і залучення до соціальних практик, підростаюча особистість здатна вступати в різноманітні міжособистісні контакти, взаємодіяти з іншими людьми, а також активно «випробовувати» себе в різних ситуаціях, які дають можливість для самовизначення і самопізнання. Такий соціальний досвід дозволяє індивіду набувати навичок рефлексії, тобто осмислення власного внутрішнього світу, а також активно працювати над розвитком самосвідомості, що є важливою складовою процесу його психосоціального становлення. У цьому контексті соціалізація

стає не тільки механізмом адаптації до соціуму, а й важливим чинником, що сприяє розвитку внутрішнього потенціалу індивіда, його здатності до критичного осмислення навколишнього середовища та власної ролі в ньому.

Таким чином, на думку Фельдштейна, процес соціального дозрівання має не лише зовнішній, соціальний вимір, але й глибокий внутрішній компонент, що включає розвиток самосвідомості, здатності до саморефлексії та самовизначення у соціумі. Цей процес не є лінійним і однотипним для всіх індивідів, оскільки він залежить від конкретних умов і ситуацій, у яких розвивається кожна особистість, а також від специфіки взаємодії між соціальними та індивідуальними факторами в процесі онтогенезу.

Висновки до I розділу

У першому розділі даного дослідження нами було проведено ґрунтовне узагальнення основних теоретичних підходів, що стосуються проблеми розвитку особистості, а також визначено ключові тенденції у вирішенні цієї проблеми в контексті сучасної психологічної науки. Генезис особистості, відповідно до традиційної психології, на перших етапах розвитку здебільшого зумовлюється соціальними чинниками, оскільки в цій парадигмі переважає акцент на зовнішньому детермінізмі. У рамках цього підходу соціальні фактори визначають основні напрямки розвитку особистості, а закономірності соціогенезу набувають домінуючого значення, адже сам процес формування особистості неможливий без безпосереднього взаємозв'язку з соціумом, у якому відбувається формування її свідомості та життєвих орієнтирів. Таким чином, діяльність людини є фундаментом її становлення як особистості, адже саме через взаємодію з оточуючим середовищем вона розвиває свої індивідуальні властивості та соціальні функції.

Упродовж останніх десятиліть одним із найбільш дискусійних та важливих аспектів у контексті людської природи та генезису особистості стало питання внутрішньої свободи індивіда, яка є невід'ємною частиною

процесу вибору власних думок, поведінки та способу життя в цілому. Це питання стало особливо актуальним в рамках вітчизняної психології, де концепція свободи як ключового елементу розвитку особистості є порівняно новою порівняно з західними підходами. В американських і європейських моделях розвитку особистості це положення було висунуто значно раніше, що свідчить про різні традиції та теоретичні настанови в психології, які визначають способи трактування і розуміння свободи в контексті особистісного розвитку.

З огляду на ці наукові підходи, важливим аспектом становлення особистості є її взаємодія з соціальним середовищем через акти інтеріоризації суспільних взаємодій. У цьому контексті розвиток особистості можна розглядати як процес засвоєння соціального досвіду, що виявляється у засвоєнні норм, зразків і еталонів суспільства. Окрім того, цей процес передбачає перетворення суспільних мотивів у індивідуальні, що дозволяє людині «вростати» в культуру і здійснювати інтеграцію в соціальне середовище. Через ці соціальні механізми, що ґрунтуються на зовнішньому досвіді, особистість розвивається та набуває здатності до самовизначення й самосвідомості.

Суб'єктивна свобода особистості виступає як важливий регулятивний початок її життя, виконуючи роль центру, навколо якого будується її діяльність і самоідентифікація. Саме завдяки цій свободі особистість може виступати як відповідальний суб'єкт, здатний до самореалізації та самоорганізації, покладаючи на себе відповідальність за власне становлення і функціонування. Виходячи з цього, саморозвиток особистості є результатом її внутрішнього самопробудження, де енергія і сила вільного вибору стають основними рушіями її існування. Вільний вибір, в свою чергу, виступає як основа вільної волі особистості, що дозволяє їй утверджувати себе через активну участь у житті і прийняття рішень.

Загалом, моральне зростання особистості визначається специфічними фактами її оточення, зокрема тими, що стосуються «належності»,

«повинності» та «нормативності». Нормативна регуляція, яка виступає першоосновою моральної регуляції, починає формуватися вже на ранніх етапах онтогенезу. Її детермінанти включають як зовнішні, так і внутрішні фактори, що визначають процеси морального розвитку.

Синтезуючи досліджені нами моделі особистісного зростання та виокремлюючи аспект «морального зростання», ми підкреслюємо важливість розуміння цього процесу через концепцію «особистісної самосвідомості». Процес метапізнання, тобто осмислення власного «Я», є важливою частиною цього розвитку, оскільки тільки завдяки йому особистість може піднятися над своїм внутрішнім «Я» і сприймати себе як носія моральних норм. Оволодіння цим процесом є суттєвим етапом у розвитку індивіда, оскільки він дозволяє йому визначати свою поведінку на основі моральних орієнтирів і створювати нову, нормативну ідентичність.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Особливості особистісного зростання підлітка

Підлітковий період є надзвичайно важливим етапом у розвитку людини, адже саме в цей час закладаються основи подальшого становлення особистості, формуються важливі соціальні та психологічні характеристики, що супроводжуватимуть людину протягом усього її життя. Цей етап є перехідним і несе в собі численні виклики та зміни, які визначають подальший шлях розвитку. Підлітковий вік є однією з найбільш критичних фаз людського життя, оскільки він характеризується своєрідною нестабільністю, протиріччями та важкими трансформаціями, які суттєво залежать від зовнішніх умов, середовища, в якому перебуває індивід. Втрата дитячого статусу супроводжується наївними уявленнями про себе та оточуючих, що відображаються у неадекватному сприйнятті власних можливостей і місця в суспільстві, хоча ця втрата все ще не супроводжується реальним усвідомленням дорослішання.

Дорослішання можна охарактеризувати як багатовимірний психологічний процес, який охоплює глибокі зміни на рівні соматичного, фізичного, статевого, соціального та психологічного розвитку. Однак, у межах нашого дослідження, основну увагу ми зосереджуємо саме на соціально-психологічних трансформаціях особистості підлітка, оскільки цей

аспект найбільше впливає на його становлення як соціальної істоти. Підліткові труднощі й суперечності є важливим аспектом, що вимагає пильної уваги з боку психології та суспільства в цілому. Цей період є часом великих внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які формують базу для подальшої адаптації до змінюваних соціальних реалій [1; 2; 3].

Протягом короткого історичного проміжку в нашому суспільстві відбулися значні зміни в різних сферах життя, що істотно вплинули на процес формування підростаючої особистості. Життєвий досвід підлітків, їхні основні цінності та норми поведінки зазнали суттєвих змін під впливом цих соціальних трансформацій. Це призвело до кардинальної перебудови загальної спрямованості підліткової особистості, що має важливі наслідки для її подальшого розвитку. У перехідний від дитинства до дорослості період індивід проходить значний шлях особистісного розвитку через серію внутрішніх та зовнішніх конфліктів, які допомагають йому досягти самоусвідомлення і зрілості.

Підлітковий вік — це час не лише досягнень, а й значних втрат, оскільки процес дорослішання включає як етапи піднесення, так і моменти глибоких розчарувань. Класична психологія, зокрема в контексті розвитку особистості підлітка, пов'язувала цей період з процесом статевого дозрівання. Однак дослідження середини ХХ століття значною мірою змінили цю парадигму, підкреслюючи важливість соціалізації як одного з основних факторів, що визначають психологічні зміни в підлітковому віці. Психічна напруженість цього періоду, яка є необхідною для формування цілісної особистості, залежить як від психофізіологічного дозрівання, так і від складних взаємодій із соціальною, культурною та ідеологічною атмосферою суспільства, що також активно впливає на розвиток підлітка [20].

Концепція психічного розвитку, що розглядає цей процес як низку якісних змін — криз, зламів старих структур і формування нових, була детально розвинута в роботах Л.С. Виготського. Згідно з його

дослідженнями, чим інтенсивніше проходить криза, тим більш продуктивним є процес формування особистості. Підліткова криза не є патологією, проте вона може стати каталізатором для розвитку певних психогеній, акцентуацій характеру та неврозів, особливо в її гострій фазі. Вона охоплює весь спектр психологічних змін і соціальних переживань, пов'язаних із процесом становлення особистості підлітка.

Загалом, підліткові кризи мають тенденцію до складної взаємодії різних психологічних механізмів, що супроводжуються як внутрішніми суперечностями, так і зовнішніми соціальними впливами. Вони часто викликають кризу ідентичності, що є своєрідною реакцією на втрату дитячого статусу та глибоку невідповідність між біологічними та соціальними вимогами. Підлітки починають активно шукати свою ідентичність, ставлячи фундаментальні питання: хто я? для чого я існую? яким я хочу бути і яким мене бачать інші? Ці питання є частиною складного процесу самовизначення та самоусвідомлення, який є характерним для цього важливого етапу життя.

Для підлітка актуальним стає процес порівняння себе з однолітками, що стає важливим елементом у його самосвідомості. Власне, підлітки, постійно спостерігаючи за своїми ровесниками і здійснюючи порівняння, часто перебільшують свої реальні фізичні недоліки. Це призводить до зниження самооцінки, що зумовлене переживаннями щодо нереальних недоліків фізичної зовнішності, що в свою чергу часто спричиняє виникнення так званого «комплексу Терзіта». Водночас, для багатьох підлітків цей період кризи супроводжується зовнішніми проявами негативізму та егоцентризму. Негативізм у підлітковому віці зазвичай є тимчасовим емоційним станом, що виявляється в діях та вчинках, позбавлених внутрішнього сенсу, що, зокрема, може проявлятися в опозиційній поведінці, спрямованій на дорослих, зокрема на батьків. Підлітковий егоцентризм, у свою чергу, характеризується надмірною

концентрацією на власній особистості. Проте в більшості випадків цей егоцентризм є тимчасовим і не досягає значної виразності [35].

Типові особливості підліткової особистості, що фіксуються сучасними українськими дослідниками (Бех І., Кривонос Т., Кульчицький Л., Левицький А., Савченко С. та ін.), включають наступні аспекти:

- Підвищену чутливість до оцінки взаємин з оточенням.
- Вибірковість у оцінці якостей інших осіб, зокрема фетишизацію характеристик, які найбільше імпонують підлітку.
- Наявність прямолінійних оцінок та критичних суджень щодо оточуючих.
- Чітку диференціацію оцінних ставлень та появу рефлексивних очікувань, тобто здатності передбачати, як оцінюватимуть його знайомі, родина, однолітки чи вчителі.
- Нестабільність самооцінки.
- Мотивацію досягнень, виражену в потребі досягти успіху або уникнути невдач і переживання з приводу цих моментів.
- Високу чутливість до думки оточення, зокрема референтних осіб, щодо власної особистості.
- Формування відносно стабільних цілей і здатність приймати автономні рішення.
- Високі вимоги до однолітків (друзів) та дорослих (батьків, учителів) стосовно виконання обіцянок, відданості та довіри.
- Появу новоутворень, таких як рольове самовизначення, яке можна трактувати як усвідомлення підлітком себе як представника певної соціальної групи, суспільства або субкультури, з конкретизацією себе через прийняття певних рольових позицій.
- Прагнення стати значущим і авторитетним у колі однолітків.
- Потребу в інтимно-особистісному спілкуванні зі значущими ровесниками.

- Схильність до конформності стосовно думок і позицій референтних однолітків.
- Відносну незалежність у поведінці від порад дорослих.
- Прагнення до автономності та самостійності.
- Прагнення до нової соціальної позиції, відчуття дорослості.
- Здатність до саморозвитку і усвідомлення власної наступності як особистості в часі.
- Зміна поглядів на майбутнє та відмову від віри в особисте безсмертя, що змушує підлітка замислюватися над сенсом життя та створювати власну філософію існування.

Поряд з типовими характеристиками особистісного розвитку підлітка, важливо зазначити й специфічні психологічні особливості, які можна охарактеризувати як відмінні від типових властивостей особистості, але водночас подібні до них. Це своєрідність, новизна та яскрава виразність, що складають сутність специфіки підліткового періоду [33].

Соціальна ситуація, що визначає розвиток особистості в підлітковий період, має суттєві відмінності від ситуації розвитку в дитинстві. Ці зміни більше пов'язані з внутрішніми змінами, ніж із зовнішніми обставинами. Підліток продовжує жити в родині, навчатися у школі, спілкуватися з однолітками, але трансформація соціальної ситуації в його свідомості призводить до зміни ціннісних орієнтацій. Тепер в його уявленнях акценти зміщуються між сім'єю, школою та однолітками. Підлітковий вік, таким чином, стає періодом значних змін у ставленні до навчання: якщо в молодших класах дитина більш захоплена самою навчальною діяльністю, то в період пубертату основною точкою інтересу стають взаємовідносини з однолітками, які стають основою для внутрішнього розвитку підлітка.

У рамках навчального процесу підлітки, хоча й не знижують значущість освітнього процесу, виокремлюють комунікацію як один з основних аспектів своєї життєдіяльності. Важливою складовою їхнього позитивного ставлення до навчання є прагнення до взаємодії з однолітками,

що стає домінуючим мотивом. Мотивація до навчання серед підлітків формулюється через пізнавальні потреби та інтереси, що сприяють розвитку когнітивних здібностей і знань [29].

У сучасному соціальному контексті підліток володіє широким спектром умов та можливих провокацій для самопізнання і самовираження, які є абсолютно незрозумілими для більшості дорослих. Існують випадки, коли один підліток спрямовує свої зусилля на пізнання вищих досягнень духовної культури, займаючись відвідуванням культурних установ — театрів, картинних галерей, музеїв та різноманітних виставок. У той час, як інший підліток може обирати інший шлях — прагнучи до дослідження меж людського існування через спілкування з безпритульними, вивчаючи граничні аспекти людського падіння та занурюючись у дослідження темних і незвіданих сторін реальності.

Цей період розвитку підлітка характеризується значним розширенням як фізичних, так і особистісних умов його буття. Фізичний простір, в якому він функціонує, стає для нього набагато більшим, а внутрішній простір особистості розширюється через нові духовні пошуки і випробування, що дають йому можливість порівнювати себе з іншими, досліджувати різноманітні аспекти людської природи, а також формувати унікальні орієнтири для свого подальшого розвитку[37].

Психологічне зростання підлітка, як правило, починається з процесів самосвідомості, що є передумовою розвитку його індивідуальності. Вже на ранніх етапах цього віку підліток починає активно працювати над визначенням себе як особистості, яка має власне «я», що виокремлюється з численних соціальних ролей. Це самовизначення є не тільки результатом переживання змін, що відбуваються в організмі, але й реакцією на зміни в соціальній сфері. Тому підлітковий вік є критичним для розвитку емоційної стабільності та самопочуття, оскільки індивід перебуває у стані підвищеної чутливості до зовнішніх факторів, що можуть впливати на його самооцінку та почуття приналежності до соціуму.

З точки зору когнітивного розвитку підліток починає здобувати більш складні форми мислення, що дозволяють йому переглядати та осмислювати світові принципи, ідеали та норми. Важливою особливістю є те, що підліток вчиться думати абстрактно, розуміти різноманітні перспективи, що зумовлює появу складних моральних та етичних дилем. Однак цей процес не завжди є лінійним: підлітки часто стикаються з конфліктами між соціальними вимогами та внутрішнім бажанням до самовираження. Така напруга створює умови для емоційних коливань, що є особливо вираженими у цей період життя. З цього погляду підлітковий вік є моментом, коли відбувається не лише розвиток розумових здібностей, а й морального осмислення власної поведінки та взаємодії з іншими людьми.

Особистісне зростання підлітка є також тісно пов'язаним із його здатністю взаємодіяти з соціальним середовищем, яке, в свою чергу, стає ареною для подальшого формування соціальних і моральних норм. У цей період підліток намагається знайти своє місце у групах однолітків, до яких належить, що є важливим чинником розвитку як соціальних навичок, так і моральних принципів. Взаємодія з ровесниками допомагає сформулювати уявлення про те, що таке «добре» та «погано», і часто ця взаємодія супроводжується конфліктами і питаннями щодо соціальної ідентичності. Таке моральне орієнтування в межах групи ровесників може мати як позитивний, так і негативний вплив. У залежності від соціального контексту, підліток може формувати норми, які сприяють його моральному зростанню, або ж ті, які можуть спричиняти відхилення від соціально прийнятих стандартів [28; 29; 30].

Психологічний зріст підлітка в цей період тісно переплітається з розвитком його емоційної сфери. Підлітки переживають широкий спектр емоційних станів, включаючи гнів, смуток, емоційну нестабільність, а також періоди підвищеної самооцінки чи навпаки, заниженої впевненості в собі. Ці емоційні переживання формують основи для розвитку самоконтролю та емоційної зрілості, але вони також можуть ставати джерелом конфліктів з

оточенням, особливо у контексті сімейних стосунків. Адже підліткові роки є періодом, коли індивід намагається розірвати залежність від батьків і стати більш автономним, що може супроводжуватися запереченням старших авторитетів і встановленням нових стандартів взаємодії.

Зростання особистості підлітка також включає в себе процес побудови ідентичності, що є важливим не лише для формування соціальної приналежності, але й для інтеграції внутрішніх переживань та зовнішніх впливів. Відомі теорії особистісного розвитку, такі як концепція Еріка Еріксона, підкреслюють важливість цього етапу для формування стабільної ідентичності, адже саме в підлітковому віці індивід активно шукає відповіді на питання: «Хто я?», «Яка моя роль у суспільстві?» Пошук цих відповідей проходить через численні експерименти з різними соціальними ролями, що дозволяє сформувати власний стійкий образ себе як частини суспільства, що є необхідним для подальшої інтеграції в доросле життя.

Важливою характеристикою особистісного зростання підлітка є також його здатність до моральної рефлексії, яка дозволяє йому оцінювати свої вчинки з точки зору їхньої етичної правильності та враховувати наслідки своїх дій для інших. Така рефлексія не завжди є лінійною або свідомою, але поступово вона формує здатність підлітка до самоконтролю та розвитку високої моральної свідомості. Підлітковий вік також є часом для розвитку уявлень про справедливість і рівність, що втілюються в соціальній поведінці та взаємодії з оточенням.

Отже, особистісне зростання підлітка є складним, багатогранним і динамічним процесом, що включає зміни в когнітивній, емоційній та соціальній сферах. Цей процес супроводжується безліччю внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що допомагають підліткові визначити власне місце в соціумі і сформувати стійку, цілісну особистість.

2.2. Самосвідомість як психологічне новоутворення у підлітковому віці.

У процесі здобуття життєвого досвіду підлітком, його концептуалізація самого себе поступово набуває чіткішого і реалістичного характеру, що забезпечує певну стабільність і відповідність самовідчуття з реальністю. Цей процес, безсумнівно, включає перевірку сформульованих життєвих принципів і орієнтирів, з метою уникнення можливих розчарувань та оптимізації власної діяльності, що, в свою чергу, забезпечує більшу ефективність самореалізації. Становлення самосвідомості на цьому етапі визначає важливий соціальний прогрес, що полягає в адаптації та інтерналізації нової «внутрішньої позиції», яка базується на прагненні до особистої відповідальності за власне «Я», своє ставлення до особистісних якостей, переконань і здатності самотійно відстоювати свої позиції та погляди. Важливо відзначити, що в підлітковому віці спостерігається підвищена чутливість до процесу духовного розвитку, що зумовлює активне прагнення до вдосконалення всіх аспектів самосвідомості, котра в цьому віці вже включає у себе всі елементи самосвідомості дорослої особистості. Однак ключовим питанням є визначення рівня розвитку цих компонентів у конкретного підлітка, а також виявлення їхньої важливості в структурі його особистості.

Згідно з думкою видатного філософа, психолога та педагога Л.С. Виготського, який у своїх працях розглядав розвиток вищих форм поведінки, генезис процесу самосвідомості підрозділяється на три основні етапи. Перший етап, на якому відбувається лише зовнішнє засвоєння вищих форм поведінки, є лише формою, що не усвідомлюється суб'єктивно дитиною, хоча об'єктивно вона вже містить у собі всі елементи вищої функції. Другий етап включає взаємодію з іншими людьми, внаслідок чого природна форма поведінки набуває соціального змісту, і для оточуючих ця поведінка починає вважатися вищою функцією. На третьому етапі, який характеризується більш тривалим періодом розвитку, дитина починає усвідомлювати будову цієї функції, що дозволяє їй активно керувати власними внутрішніми процесами та регулювати їх. Як зазначає Виготський, ці три етапи є обов'язковими в

розвитку кожної психічної функції, а лише на третьому, найвищому ступені, функція стає частиною особистості у прямому сенсі цього слова [18; 20].

Одним з найбільш значущих аспектів, що залишаються недостатньо глибоко дослідженими в сучасній психології, є шість напрямків розвитку самосвідомості підлітка, які становлять основні компоненти цього процесу. Перший напрямок стосується фізичного розвитку підлітка та формування більш-менш адекватного і систематизованого уявлення про власне фізичне «я». Важливо відзначити, що на цьому етапі існують значні проміжки між поверховими і більш глибокими знаннями про своє тіло. Другий напрямок пов'язаний з формуванням «внутрішньої самосвідомості», коли образ «я» переноситься всередину, але це усвідомлення передуює розумінню того, що інші люди також мають свій внутрішній світ. Розвиток цього напрямку залежить від соціальної ситуації, у якій перебуває підліток, що інколи призводить до того, що певні підлітки «застрягають» на етапі «зовнішньої самосвідомості». Третій напрямок виявляється у інтеграції зовнішнього і внутрішнього образу в єдину цілісність, при якій окремі риси особистості стають важливими характеристиками її характеру. Четвертий напрямок полягає у становленні автономії особистості, що включає чітке виокремлення підлітка як самодостатньої індивідуальності в контексті навколишнього світу. Підвищена виразність цього аспекту може призвести до ізоляції підлітка від оточення, що в свою чергу здатне спричинити значні емоційні труднощі. П'ятий напрямок охоплює перехід до оцінки себе за «духовними масштабами», які запозичуються з об'єктивної культури, а також визначення власної особистості відповідно до цих критеріїв. Оцінка духовного образу «Я» підлітка включає кілька етапів, серед яких найбільш важливим є «тілесна цнотливість і краса», що визначає перший ступінь моральної оцінки. Другий ступінь пов'язаний із здатністю діяти та набувати моральних вмінь, які дозволяють підліткові здобувати повагу серед дорослих. Третій етап пов'язаний із здатністю до рефлексії та оцінки своїх вчинків з урахуванням очікувань з боку дорослих.

Шостий напрямок розвитку самосвідомості підлітка та його особистісних характеристик пов'язаний із зростанням інтеріндивідуальних варіацій, тобто з посиленням відмінностей між індивідами, що, власне, і можна визначити як процес індивідуалізації. Як показують результати попередніх досліджень, самосвідомість є складним і багатогранним явищем, яке виявляється не через миттєве відкриття, а внаслідок поступового формування історії особистості на попередніх етапах її розвитку, що передуює переходу до більш глибоких рівнів самопізнання і саморозуміння [22; 37].

Згідно з існуючими теоріями, потреба в самопізнанні є однією з основних потреб підлітка. Вона зумовлена необхідністю більш ефективно використовувати свої внутрішні можливості для задоволення підвищених вимог суспільства, яке, в свою чергу, висуває до нього певні соціальні й культурні вимоги. Відзначено, що підліток здатен диференціювати в собі позитивні та негативні якості, порівнюючи себе з іншими, при цьому він проявляє підвищену чутливість до оцінок, які йому надають оточуючі, що робить його особистість ще більш чутливою до соціальних впливів. У цей період підліток звертає основну увагу на свою особистість, намагаючись зрозуміти себе через порівняння з іншими, що є важливою складовою процесу формування самосвідомості.

Самосвідомість підлітка, як психологічне утворення, являє собою складний і багатогранний процес, який включає три основні складові: когнітивну (самопізнання), емоційну (емоційно-ціннісне ставлення) та регулятивну (поведінкова складова) [16; 17; 20]. Ці аспекти взаємодіють між собою, формуючи єдину структуру, яка дає підлітку можливість усвідомлювати свої внутрішні характеристики, відносини до них та відповідно регулювати свою поведінку.

У період підліткового розвитку виникають специфічні особливості становлення самосвідомості. По-перше, уявлення про себе набуває надзвичайної афективної значущості, що означає, що самосприйняття підлітка стає важливим аспектом його емоційного життя. По-друге, процес

самопізнання ускладнюється і поглиблюється, виявляючи потребу в більш детальному аналізі власних якостей та особливостей. Крім того, підліток відчуває одночасно посилення процесів диференціації та інтеграції психічних складових, що знаходять своє відображення в процесі формування самосвідомості.

Особливо важливим є активний розвиток рефлексивного аналізу, здатності вивчати свою особистість з різних сторін: свої характерні риси, емоції, вчинки та поведінку. Цей процес є важливою складовою самосвідомості, що дозволяє підлітку створювати більш точне і чітке уявлення про себе як про цілісну особистість. У цей період підліток переживає глибокі зміни в самооцінці, зокрема зростає рівень інтеграції образів «Я»: фізичного, ідеального, реального, соціального, нормативного, що сприяє більш чіткому усвідомленню своєї індивідуальності та місця в соціумі [39; 40].

Із розвитком самосвідомості підлітка з'являються нові рівні самоприйняття та саморегуляції. Підліток починає відчувати і переживати власну динамічність і змінність, разом із тим він прагне до більш цілісного сприйняття себе, що відображає його внутрішню складність та неоднозначність. У цей період виникає потреба в емоційно-ціннісному ставленні до себе, що дозволяє йому адекватно оцінювати свої досягнення та невдачі.

Зміни, що відбуваються в самосвідомості підлітка, мають певну послідовність. Вони включають періоди позитивного ставлення до себе (10-11 років), поступове домінування позитивної самооцінки з проявами критичних висловлювань про себе (11-12 років), а також виникнення процесів самоприйняття і одночасного неприйняття, що зумовлені соціальними оцінками (12-13 років). На наступних етапах (13-14 років) з'являється оперативна самооцінка, що відображає ситуаційний контекст і заснована на порівнянні своїх особливостей і якостей з соціальними нормами.

Далі в процесі розвитку підліток переживає певні зміни в "самоприйнятті", що включають розуміння власної складності та потребу в адекватній реакції на успіх чи невдачу, що є важливою складовою регулятивної сторони самосвідомості. Вміння правильно ставитися до своїх успіхів і невдач – це здатність підлітка адекватно оцінювати свої досягнення як ситуативні, що допомагає йому зберігати стабільність самооцінки.

Отже, можна сказати, що процес становлення самосвідомості підлітка являє собою інтеграцію різних аспектів особистості, у яких постійно поєднуються когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти. Цей процес сприяє розвитку підлітка як цілісної, автономної особистості, здатної до самооцінки, саморегуляції та саморозвитку.

Індиферентність щодо вирішення проблем, пов'язаних з моральними дилемами, є однією з визначальних ознак сучасного етапу розвитку суспільства. Моральні конфлікти, які активно обговорюються у засобах масової інформації, зокрема на екранах телевізорів і сторінках газет та журналів, зазвичай не викликають гострої реакції чи жвавого обговорення серед широких верств населення. Сучасне життя молодого покоління, яке знаходиться під впливом численних економічних, соціальних та політичних обставин, перенасичене явищами, що стосуються моральних аспектів людського існування, що в свою чергу виявляються в контексті двоїстої взаємодії категорій добра і зла. Водночас, на жаль, саме полюс зла має тенденцію до того, щоб займати домінуючу позицію, оскільки молоді особи, що перебувають у процесі свого розвитку, не лише осмислюють численні життєві перипетії, але й поглинають соціальні труднощі, дестабілізуючі явища та різноманітні потоки інноваційної інформації, що часто несуть із собою моральні ризики. Враховуючи це, у контексті освітньої сфери стає нагальним питання відродження та зміцнення основ морального виховання молодого покоління, спрямованого на формування здатності до критичного осмислення моральних проблем і ухвалення етичних рішень в умовах соціальних змін та невизначеності.

2.3. Моральні витoki особистісного зростання у підлітковому віці

Моральне становлення підлітка, як зазначають численні психологи, є складним, інтегрованим і динамічним процесом, що проявляється як внутрішнє актуалізування самосвідомості, у якому відбувається поступове відображення основоположних життєвих цінностей, таких як життєва енергія, свобода волі, відповідальність, справедливість і совість. Це не просто процес пізнання етичних принципів, але й формування здатності до емоційного переживання цих цінностей на рівні індивідуальної моральної свідомості. Як особистісне, так і моральне зростання підлітка включають освоєння нових етичних цінностей, розвиток уміння здійснювати свідомий, вільний вибір, який супроводжується визнанням та прийняттям іншої особи як рівноправного партнера у соціальних взаємодіях. Це спрямованість на розвиток альтруїстичного ставлення до інших людей, як близьких, так і віддалених, на прагнення до загального блага, яке враховує інтереси та потреби кожного. Така моральна спрямованість передбачає здатність об'єктивно сприймати та оцінювати власну моральну позицію, рефлексувати свої особистісні риси та вміння коригувати свою поведінку відповідно до етично осмислених цінностей, котрі визначають межі дозволеного та неприпустимого у соціальному контексті [21].

Змістовний аналіз етапів морального та особистісного розвитку підлітка дозволяє виокремити важливий аспект психологічної основи цих процесів — самосвідомість, яка, згідно з думками багатьох теоретиків підліткознавства, виступає ключовим механізмом у їх формуванні. Саме самосвідомість є тим фундаментом, на якому базується процес осмислення себе як моральної істоти. Враховуючи це, ми висуваємо гіпотезу, що тісне переплетення концептів «особистісного зростання» та «морального

зростання» створює підґрунтя для того, щоб визначити моральну самосвідомість як психологічну основу особистісного розвитку підлітка. Це припущення дає можливість поглибити наше розуміння природи цих процесів і важливості моральної самосвідомості для повноцінного становлення індивіда [37].

Щоб глибше зрозуміти сутність цього феномену, ми припускаємо, що особистісне зростання підлітка можна розглядати лише в контексті розвитку його моральної самосвідомості. Тому ми висуваємо ще одне припущення: моральні основи особистісного зростання підлітка є безпосередньо пов'язаними з процесом становлення моральної самосвідомості. Вони формують своєрідний «моральний код», який служить орієнтиром для етичного розвитку та визначення поведінкових норм. Моральні витoki цього процесу можна інтерпретувати в аксіологічному контексті як безумовне ціннісне ставлення до іншого, що забезпечує основу для етичних та соціальних взаємодій у суспільстві [7; 8; 9].

Вивчення генетичного плану становлення моральної самосвідомості підлітка вимагає звернення до етики та психології моралі як допоміжних дисциплін, що надають необхідні знання для поглибленого аналізу цього процесу. Мораль, як складне цілісне утворення, включає три основні компоненти: моральну свідомість, моральну діяльність (поведінку) та моральні відносини (взаємини). У контексті нашого дослідження особливо важливим є перший компонент — моральна свідомість, яка являє собою специфічну форму духовної культури, що спирається на загальноприйняті моральні норми, цінності, принципи та ідеали, включаючи уявлення про добро і зло, совість і гідність, справедливість і відповідальність. Роль моральної свідомості полягає в тому, що саме вона регулює поведінку індивіда та його взаємини з оточуючими. Вона здійснює моральну санкцію — схвалення або осуд вчинків, що визначаються не через матеріальні чи юридичні заходи, а через духовні оцінки, які індивід самостійно усвідомлює, внутрішньо приймає і згідно з ними коригує свою поведінку, мотивуючи свої

дії та спрямовуючи їх у відповідності до власної моральної позиції, яку він розвиває в межах своєї соціальної групи або ширшого суспільства. Моральна свідомість є універсальною властивістю кожної особистості, що виникає як результат її соціального існування серед людей та взаємодії з іншими членами суспільства.

Ступінь психологічного розвитку особистості індивіда є ключовим чинником, що визначає структуру його моральної свідомості, котра, в свою чергу, виступає як основа для внутрішньої організації моральних аспектів свідомості. Серед головних компонентів цієї структури варто виокремити такі елементи, як моральні норми, етичні цінності, основні принципи та ідеали, що визначають поведінкові орієнтири особистості в межах соціуму. Відповідно, провідні категорії моральної свідомості, такі як добро і зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, а також розуміння сенсу життя, ставлення до смерті, концепція щастя та моральної самосвідомості, є центральними осередками, що визначають суть людської моральної діяльності та її суспільну значущість.

Неодноразово у попередніх розділах зазначено, що соціально-психологічна сутність таких структурних елементів моральної свідомості, як моральні цінності та норми, а також важливі категорії, як обов'язок та відповідальність, є визначальними для розуміння моральних процесів, що відбуваються на індивідуальному та колективному рівнях. Проте, важливо підкреслити, що моральне поняття не може існувати поза відповідним рівнем розвитку моральної свідомості, як індивідуальної, так і суспільної. Без здатності особистості усвідомлювати та співвідносити свої вчинки, рішення і взаємодії з моральними критеріями (добро, зло, справедливість) через призму внутрішніх уявлень і сумління, жоден акт людської поведінки або комунікації не набув би морального виміру. Тому моральна свідомість відіграє центральну роль у характеристиці моральної діяльності, формуючи основи для осмислення й оцінки вчинків, поведінки та соціальної активності особистості.

Основою морального зростання підлітка є процес формування етичної свідомості, що включає в себе поступове усвідомлення моральних норм і цінностей, а також здатність приймати автономні рішення, зважаючи на внутрішні переконання та емоційні переживання. Важливим аспектом цього процесу є взаємодія між індивідуальними внутрішніми переконаннями та зовнішніми соціальними впливами. Вже в підлітковому віці особистість починає шукати своє місце в соціумі, і це пошук часто супроводжується значними моральними дилемами, які, з одного боку, підштовхують до розвитку моральної самосвідомості, а з іншого — сприяють появі кризових моментів у взаємодії з іншими людьми та суспільними нормами.

З психологічної точки зору, підлітковий вік є етапом, коли відбувається суттєвий процес інтеграції внутрішніх моральних уявлень і соціальних стандартів. Це період, коли підлітки починають виокремлювати себе від авторитетів, що раніше мали визначальний вплив на їхні погляди та поведінку. У цей час особистість стикається з необхідністю переосмислення своїх попередніх цінностей, а також сприйняття та адаптації до нових моральних ідеалів, що з'являються під впливом ширшого соціального контексту, в тому числі засобів масової інформації, сучасної культури, а також колективу ровесників [37].

Особливо важливим є вплив групових норм та соціальних відносин у підлітковому віці, які мають значний моральний ефект. Підліток прагне до приналежності до певної соціальної групи, і цей процес може включати як позитивні, так і негативні моральні впливи. Взаємодія з ровесниками дає змогу підліткові випробувати різні моральні ідеали та перевірити їх на практиці через участь у колективних діях та спільних рішеннях. Моральне зростання в цьому контексті включає в себе не тільки прийняття існуючих норм, а й формується через пошук нових моральних орієнтирів, що можуть суперечити навколишнім уявленням. Однак ця моральна ідентифікація може бути суперечливою, оскільки підлітки часто прагнуть до індивідуалізму, а

їхнє моральне становлення є результатом взаємодії між прагненням до соціальної належності та бажанням автономії [14; 15].

Особистісне зростання підлітка також нерозривно пов'язане з процесами моральної рефлексії та емоційного саморозуміння. Цей період життя є часом значних емоційних переживань, пов'язаних з усвідомленням власної ідентичності та визначенням моральних орієнтирів у контексті соціальних норм і стандартів. Тому моральне зростання підлітка багато в чому залежить від його здатності здійснювати рефлексію над своїми вчинками, розуміти наслідки своїх дій та взаємодіяти з оточуючими з урахуванням емоційної та моральної інтелігенції.

Крім того, в цьому віці підлітки часто стикаються з вибором між різними системами цінностей, що можуть бути представлені у вигляді культурних стереотипів, сімейних норм або загальноприйнятих соціальних ідеалів. Вибір між ними зазвичай супроводжується моральною дисгармонією, коли підліток відчуває необхідність обрати між колективними ідеями та власними внутрішніми прагненнями. Цей період розглядається в психології як критичний момент, оскільки він часто визначає напрямок подальшого морального розвитку, що обумовлює здатність особистості адаптуватися до змінних соціальних реалій, зберігаючи при цьому власну моральну цілісність [1; 16; 26].

Моральні витoki особистісного зростання підлітка також тісно пов'язані з процесом емоційного дозрівання. Підліткові роки є етапом активного розвитку моральних почуттів, таких як почуття справедливості, відповідальності, співчуття та емпатії. Це супроводжується поступовим усвідомленням підлітком соціальних контекстів, в яких він діє, а також набуттям здатності розуміти та оцінювати етичні дилеми, що виникають у реальному житті. Емоційне дозрівання дозволяє підліткові краще відчувати моральну вагу своїх вчинків і орієнтувати свою поведінку на довгострокові моральні цінності, а не лише на короточасні вигоди чи впливи групи [25].

Отже, моральні витоки особистісного зростання підлітка є результатом складної взаємодії індивідуальних, соціальних і культурних факторів, що сприяють розвитку внутрішніх моральних переконань і самосвідомості. Цей процес є динамічним і багатогранним, що охоплює період активної моральної рефлексії, пошуку соціальних моделей і встановлення власної моральної ідентичності. Він не тільки визначає моральні орієнтири підлітка, але й створює основи для подальшого розвитку особистості в дорослому віці, зокрема, у контексті соціальної адаптації та формування відповідальності за власні вчинки.

Моральна свідомість не обмежується лише інтелектуальним осмисленням моральних проблем і життєвих ситуацій через призму етичних норм і цінностей, які приймає особистість. Вона включає в себе також процес самооцінки, де індивід прагне з'ясувати справедливість і обґрунтованість тих моральних засад, на яких базується його поведінка [21].

Таким чином, моральна самосвідомість стає невід'ємною частиною моральної свідомості, виступаючи як форма самовідображення, що дозволяє людині оцінювати себе через призму моральних стандартів та етичних орієнтирів, притаманних її внутрішньому світу. Це можна розглядати як процес співвіднесення моральної свідомості з реальним світом, відображаючи індивідуальні переживання та ціннісні орієнтації особистості.

Крім того, специфіка процесу особистісного зростання у період дорослішання полягає в глибокій трансформації механізмів самоусвідомлення, самоствердження, самовираження та самореалізації підлітка. Цей етап розвитку супроводжується суттєвим розширенням смислових меж моральної свідомості, що зумовлює перехід до нової якості рефлексивної діяльності, де моральна свідомість підлітка взаємодіє з морально-духовною самосвідомістю [26; 27].

Такий процес можна трактувати як формування морально-духовної субдомінанти, що є основою для подальшого розвитку особистісної цілісності підлітка. В цей період його світогляд і моральне становлення

знаходять нові сенси, а духовна самосвідомість підлітка набуває більш складної, динамічної структури, в рамках якої він реалізує свої моральні та етичні установки у взаємодії з іншими людьми та суспільством в цілому.

Висновки до II розділу

На підставі всебічного аналізу та ретельного вивчення теоретичних аспектів розвитку особистості підлітка можна зробити кілька узагальнень, що стосуються специфіки цього процесу. Зростання та формування особистості в період підліткового віку відзначається низкою типових та специфічних характеристик, які охоплюють різні аспекти психічного, морального та соціального становлення індивіда. До таких властивостей можна віднести здатність до довільного прийняття рішень, що свідчить про формування вольових якостей особистості.

Підлітки виявляють високу вимогливість не лише до себе, але й до своїх ровесників у контексті виконання обіцянок, дотримання моральних та етичних зобов'язань, що є важливим етапом становлення внутрішньої моральної дисципліни. Важливою є також їхня здатність до рольового самовизначення, що виражається через прийняття певної моральної та соціальної позиції, яку вони посідають у контексті групи однолітків та суспільства в цілому. Підлітки стають здатними осмислювати не лише реальний модус існування (взаємини, поведінка), а й потенційний, ідеальний стан речей, що дозволяє їм ставити перед собою високі моральні орієнтири та шукати сенс у власному житті, прагнучи створити власну філософію буття.

Ці зміни в особистісному розвитку стають каталізаторами виникнення нових психологічних утворень у свідомості підлітка, зокрема: особистісної рефлексії, яка передбачає самостійне осмислення власних вчинків, думок і переживань; особистісної регуляції, що дозволяє підліткові адаптувати свою поведінку до соціальних та моральних стандартів; особистісної мотивації,

спрямованої на досягнення поставлених цілей, і емоційно-ціннісного ставлення до себе та навколишнього світу. Ці властивості є основою для формування так званих цінностей особистості підлітка, що включають в себе моральні, етичні та соціальні орієнтири, якими він керується у своїх взаємодіях з іншими людьми та в процесі самоосмислення.

Особливе значення в процесі дорослішання набуває самосвідомість, яка стає центральним компонентом становлення особистості. Цей феномен включає в себе узагальнене уявлення підлітка про свою особистість, яке формується через осмислення своєї поведінки, якостей, думок і почуттів. Важливо зазначити, що розвиток нормативного "Я" є невід'ємною частиною цього процесу, оскільки підліток починає усвідомлювати і засвоювати соціальні норми, що впливають на його моральні орієнтири. В період дорослішання особистість здатна самостійно висувати нормативні вимоги і трансформувати їх у міжособистісні взаємини з оточенням, зокрема з дорослими та однолітками.

Соціальні норми, що вкорінюються в свідомості підлітка, набувають різних форм, таких як традиції, правила, цінності, модні тенденції, заборони та дозволи. Інерналізовані соціальні норми, потрапляючи в структуру самосвідомості, формують особливий нормативно-ціннісний конструкт, який можна назвати нормативним "Я". Це утворення функціонує в психологічному просторі підлітка як важливий регулятор поведінки, що здійснює роль "коректора", "провідника" в процесі морального вибору, визначає установки на "належне" та рефлексує очікувані соціальні результати.

Загалом, специфіка процесу особистісного зростання в період дорослішання полягає в тому, що етапи самоусвідомлення, самоствердження, самовираження та самореалізації набувають нового якісного змісту. У цей період онтогенезу відбувається значне розширення смислових меж складного особистісного утворення, яким є моральна свідомість, що виступає базовою складовою для формування більш складної рефлексивної субдомінанти –

морально-духовної самосвідомості підлітка. Це дозволяє підлітку не тільки осмислювати та структурувати свою поведінку, а й будувати внутрішню модель моральних ідеалів та цінностей, що стають основою для його подальшого розвитку в контексті дорослого життя.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Загальна характеристика методик проведення психологічного експерименту

У контексті психологічної моделі розвитку особистості підлітка, однією з основоположних категорій, що відіграє ключову роль у цьому процесі, є соціальний простір, який охоплює багатогранну мережу соціальних взаємодій. Це включає в себе міжособистісні стосунки, спілкування, діяльність, соціальні події, ситуацію розвитку, а також процес соціалізації, в який особистість активно вступає в період дорослішання. Психологічний простір, в якому відбувається становлення індивіда, є безпосередньо взаємопов'язаний з тими соціальними факторами, що визначають межі і напрямки формування особистісної ідентичності підлітка.

На ранніх етапах онтогенезу, дитина здобуває первинний досвід соціалізації, котрий полягає у засвоєнні основних психічних функцій та перших форм соціальної поведінки. У цей час вона знайомиться з базовими принципами взаємодії з іншими людьми. Досягнувши періоду підлітковості, індивід уже активно засвоює більш складну систему соціальних явищ, що включають в себе знання, цінності, моральні норми та соціальні правила, які дозволяють йому не лише орієнтуватися в сучасному соціальному середовищі, але й брати участь у його трансформації. Завдяки цьому процесу підліток набуває досвіду, який створює підґрунтя для розвитку моральної свідомості.

Моральна свідомість підлітка розвивається на основі знань про суспільне життя, формування внутрішніх моральних орієнтирів, які впливають на його взаємодії з іншими людьми. Процес соціалізації, в свою чергу, постійно розширює межі цієї свідомості, оскільки підліток не лише засвоює соціальний досвід, але й активно його відтворює у своїх стосунках з оточенням. Зокрема, важливими факторами є міжособистісні взаємодії, спілкування та участь у діяльності, де підліток може перевіряти і коригувати свої уявлення про моральні норми та цінності.

Підлітковий вік є надзвичайно важливим і критичним етапом у процесі особистісного становлення, коли індивід переживає значні зміни у фізичному, емоційному та соціальному вимірах. Саме в цей період закладаються основи самосвідомості, розвивається здатність до рефлексії щодо власних переконань, цінностей, життєвих орієнтирів. Це також час, коли підлітки починають усвідомлювати важливість соціальної прийнятності, прагнучи бути зрозумілими і визнаними оточенням, що є основним аспектом в процесі їхнього соціалізаційного становлення.

У психологічній роботі з підлітками важливою метою є створення умов для гармонійного розвитку особистості, що включає в себе не лише підтримку в процесі самоусвідомлення, але й активізацію конструктивних механізмів самовираження та моральної орієнтації. Одним із ключових

завдань є організація супроводу розвитку підлітка, зокрема, через застосування відповідних методик, які дозволяють з'ясувати його психологічний стан та сприяти розвитку його внутрішніх потенціалів.

В рамках дослідження, що проводиться, було використано різноманітні методики для вивчення моральної самосвідомості, виявлення тенденцій ставлення підлітків до життя, їхніх прагнень, здібностей, мотивацій та ціннісних орієнтацій. Спеціально розроблені тести та питання допомогли не лише визначити рівень розуміння підлітками смислу життя, але й з'ясувати їхні життєві плани, моральні вибори, проблеми сучасного дня, а також визначити вплив зовнішніх соціальних факторів на процеси самосвідомості. У дослідженні взяли участь 15 підлітків віком від 13 до 17 років, що перебувають на обліку в соціальних службах міста Ізмаїл.

Однією з основних методик, яка була використана в експериментальному дослідженні, є методика «Моє ставлення до життя» за Л. Колесніковим, яка дозволила виявити основні тенденції у ставленні підлітків до життєвих проблем та викликів, а також зрозуміти їхні уявлення про майбутнє, цінності і моральні орієнтири. За допомогою цієї методики вдалося побудувати соціальну картину життєіснування підлітків, їхні погляди на актуальні проблеми, бажання, захоплення, професійні уподобання та моральні вибори.

У контексті психологічного аналізу ставлення підлітків до суспільно визнаних етичних норм та цінностей, які є основними мотиваційними факторами їх поведінки, а отже, відображають наявність у структурі їх особистості певного рівня стабільних моральних утворень або якостей, було здійснено вивчення за допомогою другої методики «Особистісний вибір» (за І.Д. Бехом), яка була розроблена з метою дослідження ставлення підлітків до різноманітних ситуацій, що трапляються в повсякденному житті. Ця методика включає серію суджень, що мають на меті відобразити можливі ситуації, які переживають підлітки в процесі їх соціалізації. Багато з цих ситуацій стосуються не лише внутрішніх переживань підлітків, але й

проблем взаємодії з однолітками, що відображають важливі аспекти їх моральних виборів та реакцій на соціальні виклики.

З метою якісної інтерпретації отриманих результатів кожне з 17 суджень аналізується окремо, з подальшим підрахунком середніх статистичних показників відповідей на запропоновані варіанти (чотири можливі відповіді). Особлива увага приділяється інтерпретації самостійних суджень (п'ятий варіант) та аналізу результатів, отриманих у відповідях на 18 завдання. Кількісна обробка отриманих даних передбачає класифікацію відповідей за семи основними категоріями:

1. Самоосуд та самокритика (ситуації 1, 15).
2. Рефлексія оцінок і схвалення інших, співучасть (ситуації 2, 13).
3. Моральні почуття, такі як вина, сумління, обов'язок, сором, відповідальність за себе та за інших (ситуації 3, 4, 5, 6).
4. Моральні якості: чесність, правдивість, справедливість (ситуації 7, 8, 16).
5. Моральні ставлення до зради, нещирості, брехні, критики інших (ситуації 9, 10, 14, 17).
6. Моральна позиція щодо паління та використання жаргону чи сленгу (ситуації 11, 12).
7. Особистісний вибір зразка поведінки (ситуація 18).

Далі, для вивчення провідних ціннісних орієнтацій підлітків та визначення їх життєвих цілей, ми застосували третю методику — «Методику вивчення домінуючих ціннісних орієнтацій підлітків», розроблену Х. Ніємі та адаптовану М. Р. Гінзбургом. Метою цієї методики є виявлення головних ціннісних орієнтацій підлітків та уточнення їх уявлень про цілі, які вони ставлять перед собою у процесі свого особистісного розвитку. Методика передбачає опитування, в якому респонденти повинні вказати ступінь своєї згоди з певними твердженнями про важливі аспекти життя, що визначають їхнє ставлення до майбутнього.

Підсумовуючи результати, можна стверджувати, що вивчення ціннісних орієнтацій підлітків дає змогу чітко виокремити головні чинники, що визначають їх соціальну орієнтацію, моральні пріоритети та стратегії самовизначення. Зокрема, підлітки демонструють схильність до визначення власних життєвих цілей через призму цінностей, що включають особисту відповідальність, взаєморозуміння, етичні норми і моральні принципи, що допомагають формувати їх відношення до соціальних реалій.

Загальні методологічні засади, на яких будувалась концептуальна модель морально-духовного зростання підлітка, дозволяють виокремити критерії, які характеризують процес особистісного становлення підлітка. Основним критерієм особистісного зростання є здатність до вільного та відповідального вчинку. Цей критерій має різні рівні розвитку: високий рівень — це здатність до прийняття і реалізації морального рішення, середній рівень — це часткове прийняття і часткова реалізація такого рішення, а низький рівень вказує лише на прийняття морального рішення без його практичної реалізації.

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих експериментальних даних.

Перший етап проведеного експериментального дослідження був спрямований на вивчення соціально-психологічних досягнень, що виникають в процесі становлення особистості підлітка. Результати експерименту виявили, що в період підліткового віку в особистості формується особливе ціннісне ставлення до навколишніх соціальних подій, що стимулює прагнення підлітків активніше взаємодіяти з соціумом. Однак, співвідношення понять «Підліток у соціумі» та «Підліток і соціум» не є однозначним і демонструє різні сутнісні параметри: в першому випадку особистість підлітка інтегрує, узагальнює і персоніфікує себе відповідно до вимог та приписів соціального простору, тоді як у другому випадку підліток

намагається самоствердитися, сформулювати свою автономну позицію, відокремлену від суспільних імперативів, створюючи власну систему уявлень, позицій і ідентичностей. З цих позицій перший аспект можна умовно класифікувати як соціальний, а другий – як особистісний.

На наступному етапі було здійснено інтерпретацію загальних тенденцій ставлення підлітків до соціального середовища, їх життєвих планів, проблем сьогодення та інших аспектів через використання методики «Моє ставлення до життя». За результатами цієї методики, серед 15 учасників дослідження, майже половина (7 осіб, що складає 48%) регулярно виявляє інтерес до проблем суспільства. Вони цікавляться подіями як в Україні, так і за її межами, мають загальні уявлення про стан економіки країни, характеризуючи її кризу, а також володіють певними знаннями про політичні події, зокрема, відзначають окремі політичні партії та їх лідерів. Проте, ці орієнтації часто мають поверхневий характер, оскільки підлітки обмежуються лише знанням назв партій, не володіючи більш глибокою інформацією. Водночас їх турбують життєві труднощі окремих осіб, особливо дітей, які залишилися без підтримки, і вони пропонують варіанти для вирішення цих проблем. Проте підлітки не виявляють ініціативи щодо надання реальної допомоги цим дітям, покладаючи відповідальність на дорослих у організації таких «допомогаючих взаємодій». Найбільше їх хвилюють проблеми, пов'язані з навчанням у школі, сімейними обставинами та взаємодією з друзями.

Чверть (3 особи, або 20%) досліджуваних також виявляють інтерес до соціальних проблем, проте їх орієнтації більше пов'язані з особистісними питаннями, такими як матеріальний стан родини, можливість навчатися в престижних навчальних закладах або прагнення долучитися до громадських чи спортивних організацій, що допомагають розвивати такі якості особистості, як витримка, сила волі, спортивність або толерантність і здатність до діалогу та компромісу.

Інша частина підлітків (також близько 20%) іноді думає про суспільні

питання, однак ці думки не супроводжуються глибокими рефлексіями щодо того, що відбувається навколо. Для них важливішим стає питання самовизначення в колі однолітків, ніж пошук відповідей на глобальні соціальні питання. І, зрештою, лише невелика частина (від 2 до 12%) учасників дослідження демонструє поверхневий інтерес до соціальних подій або взагалі не виявляє зацікавленості в них.

Результати, отримані в ході дослідження, були представлені у вигляді діаграми, що дозволяє наочно продемонструвати розподіл даних та їхній взаємозв'язок. Ця діаграма (див. Рис. 3.1) є візуальним відображенням кількісних і якісних параметрів, що виникли в процесі аналізу, і служить інструментом для більш детального розуміння та інтерпретації наукових даних, отриманих у результаті проведеного експерименту. Такий формат подачі інформації забезпечує зручність для сприйняття та порівняння різних змінних, що в свою чергу полегшує оцінку тенденцій і закономірностей, виявлених у процесі дослідження.

Рис. 3.1 Узагальнені дані кількісних та якісних параметрів (за методикою «Моє ставлення до життя» Л. Колеснікова)

Інший суттєвий аспект, що визначає ціннісне ставлення підлітків до життя, вказує на такі висновки: 33% (5) респондентів активно замислюються над сенсом свого існування та шляхами самоствердження в житті, 27% (4) роблять це досить часто, 21% (3) — рідше, лише в моменти проблемних

ситуацій, а 13% (2) та 6% (1) респондентів або не впевнені, чи взагалі замислюються над такими питаннями, або зовсім не мають бажання про це думати. Якщо підсумувати ці результати, можна зробити висновок, що більшість досліджуваних (близько 75% або 81%) мають певну зацікавленість та розуміння цінності власного життя, що виявляється в їхньому ставленні до нього.

Додатково до попереднього аналізу, варто розглянути кількісні та якісні показники, що були отримані внаслідок аналізу незавершеного речення «Жити, на мою думку, це означає ...». Лише 6% (1) опитаних не виявили бажання висловлювати свої думки на цю тему, обмежившись фразами типу «треба подумати», «так одразу не скажеш», «це дуже складне питання» та ін. 27% (6) підлітків надали стислі або розгорнуті відповіді, а більшість, 67% (10) респондентів, висловили свої думки з цього приводу.

Що стосується вибору життєвих цінностей, підлітки вказали на пріоритетність таких аспектів, як «любов» (33%), «справедливість» (27%), «дружба» (17%), «свобода» (17%) та «вірність» (6%). Аналізуючи ці вибори, можна зазначити, що «любов» виступає як основна гуманістична цінність, яка включає безумовне ставлення до всього навколишнього середовища: природи, суспільства і людей. «Справедливість» є важливою для встановлення рівності серед людей, що свідчить про розвиток моральної свідомості підлітків. «Дружба» як цінність є тісно пов'язаною з інтимно-особистісним спілкуванням з однолітками, що є провідною діяльністю цього вікового періоду.

Що стосується планів на майбутнє, більше половини (54%) підлітків планують продовжувати навчання у вищих навчальних закладах. Інші (20%) прагнуть вступити на престижні курси з метою швидко знайти вигідну роботу після їх завершення. Соціальні зміни в суспільстві визначили нові перспективи для 26% підлітків, які орієнтовані на навчання в приватних вищих навчальних закладах і здобуття спеціальності в сфері бізнесу. При цьому половина підлітків (54%) серйозно розмірковує над вибором

майбутньої професії, хоча 26% вважають, що з вибором професії ситуація проясниться з часом. Лише 14% респондентів намагаються не думати про вибір професії.

Результати опитування респондентів з цих питань представлені у вигляді рисунка 3.2.

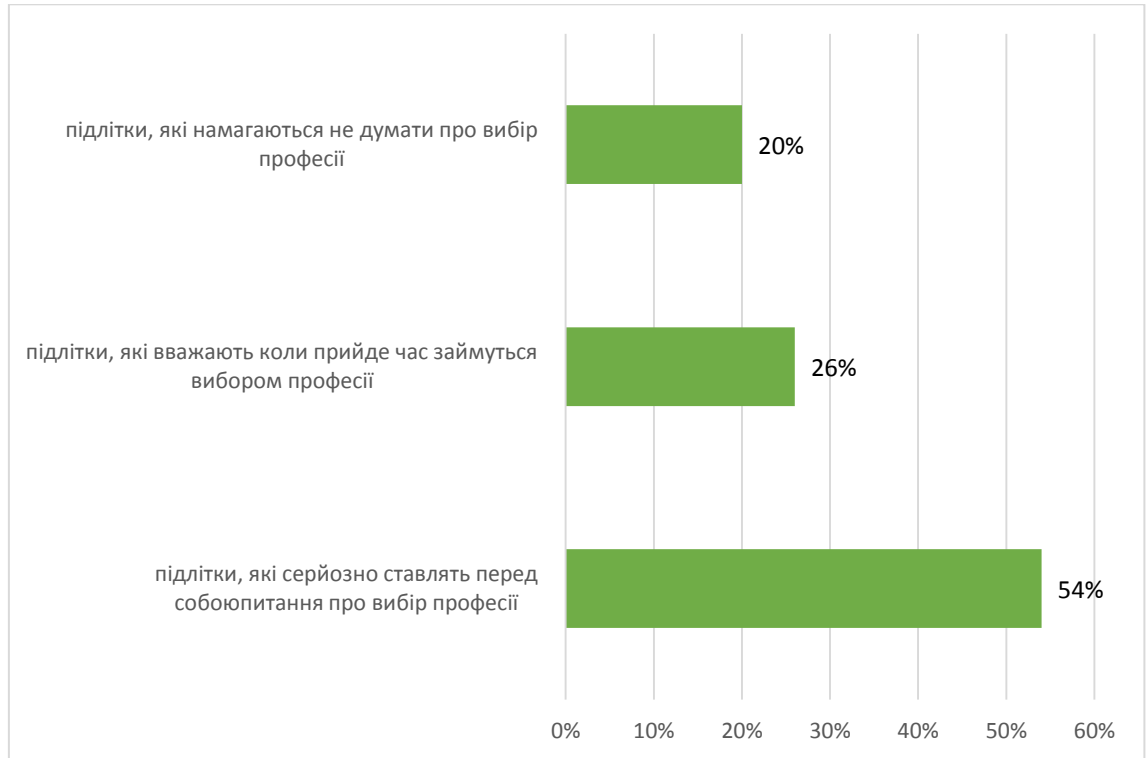

Рис. 3.2 Узагальнені дані особистісного вибору підлітків

У контексті розвитку особистісного самовизначення підлітків у сучасному соціальному просторі, можна виявити важливі тенденції, що свідчать про значне активізування їх прагнення включатися у трудову діяльність, яка б не суперечила їх основним обов'язкам, зокрема, навчальним. Підлітки, взаємодіючи з різноманітними соціальними групами та здійснюючи контакти з оточенням або займаючи певні соціальні позиції, стикаються з численними перешкодами, як зовнішніми, так і психологічними, що ускладнюють їх адаптацію у соціумі. Серед основних труднощів, які переживають молоді люди в процесі взаємодії з навколишнім світом, особливе місце займають проблеми міжособистісних взаємин з друзями, що складають 54% від загального числа респондентів, тоді як 20%

зазначають труднощі у стосунках з батьками. Важливим є також те, що у значної частини підлітків (14%) виникають інтимно-особистісні труднощі, які вони не обговорюють ані з друзями, ані з дорослими. Ці труднощі найчастіше стосуються стосунків із «коханою людиною», матеріальним становищем сім'ї або неприємностями у школі.

Серед інших значущих життєвих проблем підлітки також вказують на труднощі у взаємодії з учителями (12%), наголошуючи на тому, що непорозуміння з педагогами може значно знизити мотивацію до навчання, спричинити відчуття байдужості до шкільного процесу та навіть призвести до відмови від подальшого навчання.

Аналізуючи мотиваційні орієнтації підлітків, можна відзначити, що їх соціальні, особистісні та рольові позиції, а також прагнення до вибору майбутньої професії є прямим відображенням засвоєння ними соціальної свідомості. Саме через інтерналізацію цієї свідомості молодь вбирає досвід, що стає основою для розвитку їх індивідуальної самосвідомості. Особливо виразно ця тенденція проявляється в підлітковому віці, коли індивідуальна моральна свідомість розширює свої межі і стає основою для моральної поведінки та міжособистісних взаємин.

Цей період є критичним для формування моральної свідомості, що відображає готовність підлітка взаємодіяти з оточенням на морально-етичному рівні. Важливо, що саме в підлітковому віці особистісна свідомість набуває більш чітких контурів і визначеності, адже це час, коли підліток активно самостверджується, ідентифікує себе з важливими для нього людьми і соціальними групами, а також визначає, що для нього є важливим та значущим. Через призму цього самовизначення підлітки створюють свій особистісний простір, наповнюючи його такими категоріями, як «моя», що відображає їхнє ставлення до навколишнього світу і до себе у цьому світі.

Застосовуючи шкалу для вимірювання прагнення до самоактуалізації, ми здійснили детальне дослідження рівня розвитку цієї характеристики в особистості підлітків. Аналіз результатів обстеження показав, що на

низькому рівні самоактуалізації знаходиться лише 6% (1) респондентів, тоді як значна частина досліджуваних, а саме 82% (12), демонструють помірний рівень цього процесу. Лише 12% (2) підлітків досягли високого рівня самоактуалізації. Варто зазначити, що навіть серед тих підлітків, які мають високі потенціали для здорового розвитку своїх здібностей, відзначається недостатнє усвідомлення ними власної відповідальності за реалізацію внутрішнього потенціалу, що є важливим аспектом для подальшого їх особистісного зростання та досягнення успіху в різних сферах життєдіяльності.

Візуалізація отриманих результатів, зокрема розподіл рівнів самоактуалізації серед респондентів, представлена у вигляді діаграми (див. рис. 3.3), що дозволяє наочно оцінити співвідношення між різними рівнями розвитку цієї важливої характеристики у підлітків.

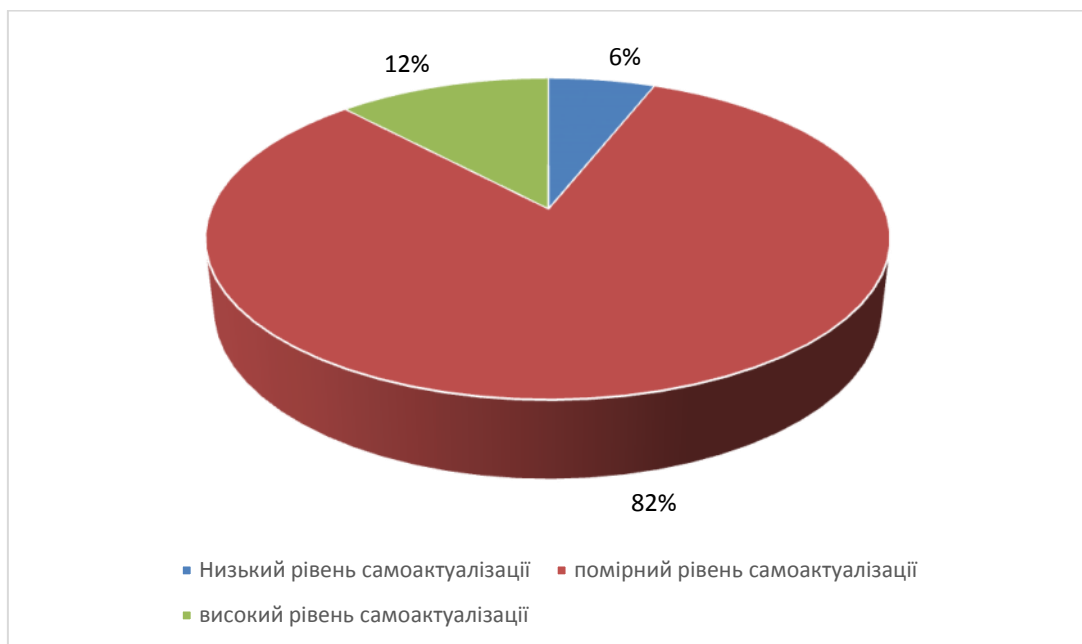

Рис. 3.3 Узагальнений розподіл рівнів самоактуалізації підлітків

Феномен самоактуалізації можна визначити як підсвідомий процес, який спирається на природні потенціали особистості, характерні для підліткового віку. В умовах позитивного виховання ці внутрішні можливості можуть поєднуватися з набутими особистісними, довільними психічними структурами, що дозволяє підлітку усвідомити себе як активного суб'єкта

власних дій і вчинків. Підлітки, у яких виявлено помірне прагнення до самоактуалізації, зазвичай проявляють здатність брати на себе відповідальність у важливих для них ситуаціях, демонструючи дисциплінованість або виявляючи готовність прийняти відповідальність, якщо це є значущим для їхнього розвитку і соціальної адаптації.

Одним із важливих маркерів особистісного зростання підлітка є його здатність приймати усвідомлені рішення та здійснювати вибір, який відображає індивідуальні цінності та моральні орієнтири. Для аналізу цього процесу була використана методика «Особистісний вибір», що дозволила вивчити специфіку особистісних виборів підлітків, а саме їхнє ставлення до таких моральних аспектів, як власна негативна поведінка, очікування оцінки з боку інших, прорахунки, недбалість, грубість, а також до позитивних рис, таких як індивідуальна відповідальність, чесність, емпатійність, соромливість та інші. Це також дозволило оцінити вибір методів дій і характер вчинків підлітків у змодельованих моральних колізіях, проблемних ситуаціях, значущих для їхнього емоційного досвіду подій.

Всі здійснені підлітками особистісні вибори були класифіковані за сімома параметрами: 1) самоосуд, самокритика; 2) рефлексія оцінок і ставлення інших; 3) моральні почуття, зокрема почуття вини, сумління, обов'язку, сорому, відповідальності; 4) моральні якості, такі як чесність, справедливість, емпатійність; 5) моральне ставлення до зради, нещирості, брехні, критики інших; 6) моральна позиція щодо паління, вживання жаргону і сленгу; 7) ідеали особистісного вибору поведінки.

Аналіз результатів дослідження показав, що рідко здійснюють самозасудження власної негативної поведінки 48% (7) респондентів, тобто кожен другий підліток рідко розмірковує про свої помилки. Водночас 20% (3) досліджуваних частіше схильні до самокритики і осуду своїх негативних вчинків. Це свідчить про те, що кожен четвертий підліток здатний усвідомити власні помилки. Досить часто рефлексують про свої негативні вчинки 20% (3) респондентів, що свідчить про наявність глибокого

переживання власної причетності до скоєного. Водночас лише 12% (2) підлітків ніколи не засуджують себе за вчинені негативні дії.

До самокритики підлітки ставляться по-різному: 67% (10) респондентів вважають, що немає потреби критикувати себе за погані вчинки, 27% (4) вважають, що самокритика є необхідною, оскільки це дозволяє отримати «життєвий урок» і виявити власні помилки, а лише 6% (1) досліджуваних мають переконання, що самокритика повинна бути збалансованою і не обмежувати подальші взаємодії людини. Ці результати дають змогу детальніше аналізувати рівень усвідомлення підлітками власних вчинків та їхнього морального становлення в процесі соціалізації.

Загалом, можна стверджувати, що феномен самоактуалізації в контексті підліткової психології представляє собою складне підсвідоме явище, яке визначається і спрямовується природними потенціалами особистості, характерними для цього вікового етапу. Проте, коли умови виховання є позитивними і підтримують розвиток внутрішніх потенціалів особистості, ці потенціали починають інтегруватися з усвідомленими, доволіно набутими психічними утвореннями. Це, у свою чергу, дає можливість підлітку усвідомити себе як суб'єкта власних дій і рішень, а також брати на себе відповідальність за свої вчинки в значущих ситуаціях. Підлітки, які мають поміркований рівень прагнення до самоактуалізації, здатні проявляти високий рівень дисципліни та відповідальності, особливо у критичних і значущих для них ситуаціях, де їхня активність може призвести до важливих моральних або соціальних наслідків.

Ключовим індикатором становлення особистості підлітка є його здатність до прийняття самостійних рішень і здійснення особистісного вибору. Для детального аналізу цього процесу використовувалася методика «Особистісний вибір», що дозволила зібрати дані щодо того, як підлітки приймають рішення щодо моральних аспектів, зокрема, стосовно своєї власної негативної поведінки, очікувань оцінки з боку інших людей, а також своєї схильності до самокритики, відповідальності, чесності, емпатії та інших

моральних якостей. Особливий акцент було зроблено на виявленні індивідуальних виборів підлітків у контексті моральних колізій і проблемних ситуацій, що мають для них велике значення.

Так, виявлено, що лише 26% підлітків ніколи не засуджують свою негативну поведінку, тоді як більшість (74%) респондентів зізнаються, що іноді чи часто вдаються до самоосуду своїх вчинків. Ці дані свідчать про важливість розвитку рефлексії в підлітковому віці як основи моральної самосвідомості. Самокритика, у свою чергу, виявляється неоднозначною: 67% підлітків вважають, що немає потреби в самокритиці, в той час як 27% підтримують ідею самокритики як необхідного елементу морального зростання. Тільки 6% опитаних мають готовність сприймати самокритику як інструмент для подальшого розвитку, не обмежуючи це у своїх міжособистісних взаємодіях.

Окремо слід зазначити важливу роль оцінок і ставлень інших людей, зокрема дорослих, у формуванні підліткових моральних орієнтирів. Так, 48% респондентів зазначають, що у важливих ситуаціях вони обов'язково враховують думку дорослих, тоді як 20% стверджують, що, ймовірно, не звертатимуться до їхніх оцінок, а 12% зовсім не зважають на думку дорослих у морально значущих питаннях. Це свідчить про те, що більшість підлітків усе ж таки мають потребу в підтримці та оцінках з боку старших, хоча частина з них прагне до більшої самостійності і незалежності в прийнятті рішень.

Водночас взаємовідносини серед однолітків також відіграють значну роль у формуванні підліткової моральної свідомості. 54% досліджуваних підлітків приймають нейтральну позицію в соціальних ситуаціях, орієнтуючись на власні переконання, в той час як 46% більше схильні до орієнтації на оцінки та схвалення з боку своїх ровесників. Така різноманітність позицій пояснюється тим, що підлітковий вік є часом особливої важливості соціальних зв'язків, де багато хто прагне бути частиною певної соціальної групи. Водночас підлітки з високим соціальним

статусом часто відчують свою незалежність від колективної думки, тоді як ті, хто має низький статус, можуть діяти під впливом колективних норм.

Зокрема, важливим аспектом психологічної характеристики особистісного простору підлітків є ієрархія ціннісних орієнтацій, яка була зібрана за допомогою методики Х. Ніємі. Результати цього дослідження дозволили виявити, що підлітки вважають найбільш важливими для себе певні життєві орієнтири, переконання, а також вміння адаптувати соціальні впливи до власного внутрішнього простору, трансформуючи їх у цінності, які визначають їхнє місце в соціумі. Така трансформація орієнтацій є важливим показником когнітивного розвитку підлітка, що сприяє розширенню його соціального і морального потенціалу, як і наданню йому здатності до формування власних переконань та життєвих цілей.

Таблиця 3.1

Показники рангування домінуючих ціннісних орієнтацій підлітків
(за методикою Х. Ніємі, модифікація М.Р.Гінзбурга)

Спрямованість ціннісної орієнтації	М	Зведені ранги	Рівні
Інтимне спілкування	10,5	I	Високий
Визнання з боку оточуючих	10,4	II	
Сімейно-побутові	10	III	
Моральні	9,8	IV	
Наявність мети і смислу	9,8	IV	
Суспільно-політичні	9,7	V	Середній
Взаємини з дорослими	9,5	VI	
Альтруїстичні	9,5	VI	
Саморозвиток	9,4	VII	
Професійні	9,4	VII	
Матеріальні	9,3	VIII	
Самостійність	9,3	VIII	
Відпочинок	9,2	IX	
Зовнішня привабливість	8,9	X	Низький
Творчість	8,6	XI	
Навчання	8,5	XII	
Соціальний статус	7,9	XIII	

Виділення пріоритетних ціннісних орієнтацій підлітків виявляє істотні тенденції, які можуть бути інтерпретовані через соціально-психологічні та екзистенційні виміри особистісного розвитку. Як свідчить аналіз прорангованого ряду (табл. 3.1), на найвищому рівні розташовується цінність «інтимне спілкування», яка має найбільший статистичний показник серед інших орієнтацій, оскільки середнє арифметичне (M) її вибору підлітками становить 10,5. Це свідчить про глибоке усвідомлення підлітками важливості емоційно-ціннісних взаємодій з найближчим оточенням, яке виступає в якості значущих інших, зокрема дорослих та однолітків. Цінність «інтимного спілкування» відзначається своєю подвійною природою, яка одночасно охоплює як зовнішню, так і внутрішню активність індивіда, де зовнішня активність реалізується через соціальні взаємодії, а внутрішня — через глибинну потребу актуалізувати своє «Я». Цей процес включає прагнення підлітка до самопізнання та відкриття власного внутрішнього світу через взаємодію з іншими. Саме у такому емоційно забарвленому контексті підліток досягає високого рівня самоусвідомлення, і його «Я» набуває глибокої інтеграції через осмислену взаємодію з іншими людьми. Важливо зазначити, що особисті переживання підлітка, його внутрішні конфлікти та почуття можуть бути «розкриті» лише тим, кого він вважає значущими у своєму житті. Тому, інтимне спілкування є не лише способом самовираження, а й фундаментом для самореалізації, де підліток розвиває свої емоційно-ціннісні зв'язки, визначає себе в контексті надійних стосунків, рольових позицій, таких як «друг» або «надійний партнер».

На другому місці знаходиться цінність «визнання з боку оточуючих» ($M=10,4$), яка є логічним продовженням попередньої орієнтації і вказує на важливість не тільки емоційно-ціннісного ставлення до інших, але й на прагнення підлітка до соціального визнання з боку інших осіб. Вибір цієї цінності демонструє, що, попри важливість самовизначення в контексті інтимних взаємодій, не менш значущими є суспільні аспекти, зокрема

потреба бути визнаним, любимим і поважаним. Різниця між цими двома цінностями виявляється мінімальною (лише 0,1), що вказує на високий рівень інтеграції цих орієнтацій у підлітковому середовищі.

Третє місце в особистісному просторі підлітків займають сімейно-побутові орієнтації ($M=10$), які, на перший погляд, можуть здатися менш значущими в порівнянні з емоційно-ціннісними та соціальними орієнтаціями, однак вони демонструють важливу тенденцію у розвитку підлітка. Це пов'язано з формуванням у підлітковому віці природного бажання створити майбутнє в контексті гармонійної родини та благополучних стосунків, що є одним із основних джерел самореалізації та самоактуалізації. Підлітки, орієнтуючись на створення здорової сім'ї і бажання мати дітей, інтерналізують соціальні та емоційні норми, що високо цінуються в їхньому соціальному оточенні. Такі орієнтації свідчать про прагнення до стабільності і безпеки у власному житті, а також про бажання забезпечити добробут та емоційне благополуччя в майбутньому. Таким чином, вибір сім'ї та дітей як ключових аспектів життєвих орієнтацій є логічним кроком у розвитку підлітка, котрий, через інтеграцію цих цінностей, прагне до побудови життєвого фундаменту, що сприятиме не тільки його особистісному зростанню, але й емоційному благополуччю в соціумі.

До високого рівня належить четвертий ранг, що об'єднує дві категорії ціннісних орієнтацій: моральні принципи та наявність мети і смислу в житті, які мають однакові статистичні показники ($M=9,8$). Це підтверджує відповідність отриманих даних з результатами пілотажного дослідження, що свідчить про їхню достовірність і стійкість. Узгодженість цих орієнтацій дозволяє стверджувати, що структурний компонент особистості підлітка, а саме його «спрямованість», набуває морального забарвлення, оскільки мета і смисл є особистісними мотивами, що тісно взаємодіють із моральними орієнтаціями і регулюють міжособистісні взаємодії. Водночас, моральні орієнтації виражаються через розуміння підлітком необхідності дотримуватися таких важливих життєвих принципів, як «робити добро

людям», «виконувати свої обов'язки», «бути відповідальною людиною», «у взаєминах ставити на перше місце сумління». Проте, незважаючи на високий рівень щирості в прийнятті моральних цінностей, результат їхньої реалізації в практичних міжособистісних взаємодіях підлітків часто не збігається з їхніми намірами. Це можна трактувати як нормальний рівень несумісності, що властивий періоду морального розвитку підлітків, оскільки на цьому етапі їхня здатність до морального самовизначення і саморегуляції ще знаходиться на стадії становлення.

До середнього рівня орієнтовані цінності, що займають рангові позиції з 5 до 8, причому на рангах 6, 7 і 8 можна спостерігати тісний зв'язок між двома групами цінностей. Наприклад, суспільно-політичні орієнтації ($M=9,7$) відображаються у підлітків через такі висловлювання, як «головне, щоб наша країна була багатою» та «важливо, щоб усі країни жили в мирі». Ці орієнтації переплітаються з альтруїстичними цінностями, що виражаються через потребу у загальному щасті для всіх людей, а також із важливістю допомагати іншим ($M=9,5$). Одночасно, ці орієнтації гармонійно корелюють із взаємодією з дорослими, як з батьками, так і з вчителями, що відображаються у необхідності наявності добрих взаємин ($M=9,5$). Узгоджений зв'язок також спостерігається між іншими парами цінностей: саморозвиток ($M=9,4$) і професійні орієнтації ($M=9,4$), а також матеріальні цінності ($M=9,3$) і самостійність ($M=9,3$). Підлітки розуміють, що лише через розвиток своїх здібностей і вмінь можна досягти гарної професії, що дозволить мати цікаву роботу, а для досягнення матеріального благополуччя необхідно стати самостійним і наполегливим.

Однак до низького рівня ми віднесли цінності, пов'язані з навчанням та творчістю. Вважаємо, що зниження інтересу до цих важливих орієнтацій обумовлене суспільним недооцінюванням людей, що займаються творчою та освітньою діяльністю, яких, на жаль, часто сприймають як тих, хто має значно більше проблем у житті, ніж ті, хто живе прагматично, не піклуючись про свій культурний розвиток і загальний рівень освіти.

3.3. Методичні рекомендації для практичного психолога щодо забезпечення підтримки підлітків в особистісному зростанні.

На основі теоретичного та емпіричного аналізу, а також інтерпретації отриманих результатів дослідження, нами було виділено ряд методичних рекомендацій практичним психологам щодо забезпечення підтримки підлітків в особистісному зростанні:

1. Встановлення довіри та відкритого спілкування

- Створення безпечного простору. Початок роботи з підлітками потребує створення атмосфери довіри та прийняття. Важливо показати, що їхні думки, почуття та переживання важливі.
- Уникнення осуду. Психолог має уникати критики чи оцінювання поведінки підлітка, аби зберегти відкритість у спілкуванні.
- Активне слухання. Підтримуйте контакт, ставте уточнювальні питання, щоб підліток відчував вашу зацікавленість.

2. Психоедукація: роз'яснення змін підліткового віку

- Пояснюйте фізіологічні, емоційні та соціальні зміни, що відбуваються з підлітками. Це допоможе їм краще розуміти свої відчуття та реакції.
- Надавайте інформацію про стратегії подолання стресу, тривоги та інших емоційних станів.

3. Робота із самооцінкою та ідентичністю

- Розвиток самооцінки. Допомагайте підліткам знайти сильні сторони, визначити свої цінності та формувати позитивний образ себе.
- Підтримка у вирішенні питань ідентичності. Підлітковий період часто супроводжується питаннями "Хто я?". Важливо допомогти знайти відповіді, уникнувши нав'язування власних переконань.

4. Навчання навичкам емоційного саморегулювання

- Використовуйте вправи для роботи з емоціями, наприклад, дихальні практики, щоденники емоцій, або техніки візуалізації.

- Навчайте підлітків визначати свої емоції та розрізняти їх (гнів, страх, радість тощо).

5. Формування соціальних навичок

- Робота з комунікацією. Проводьте вправи на розвиток навичок ефективного спілкування, активного слухання, вирішення конфліктів.

- Попередження булінгу. Пояснюйте, як розпізнати булінг, реагувати на нього, а також як шукати підтримку.

6. Робота з тривожністю та стресом

- Техніки зняття напруги. Навчайте підлітків релаксаційним вправам, наприклад, прогресивному м'язовому розслабленню.

- Створення плану подолання тривоги. Розробіть з підлітком прості кроки для реагування на стресові ситуації (наприклад, використання методики «4-7-8» для дихання).

7. Профілактика ризикованої поведінки

- Відкрито обговорюйте питання ризикованої поведінки (вживання алкоголю, наркотиків, небезпечна поведінка в Інтернеті), надаючи інформацію про наслідки та альтернативні способи самовираження.

- Створюйте безоціночні умови для обговорення чутливих тем.

8. Робота з батьками та педагогами

- Роз'яснення ролі сім'ї. Навчайте батьків ефективної комунікації з підлітками, акцентуючи увагу на підтримці, а не контролі.

- Співпраця з вчителями. Пояснюйте педагогам психологічні особливості підлітків та необхідність індивідуального підходу.

9. Використання інтерактивних методів

- Залучайте ігрові елементи, тренінги, арт-терапію, драматерапію та інші творчі методи для покращення взаємодії.

- Використовуйте групову терапію для розвитку соціальних навичок та взаємопідтримки.

10. Саморозвиток психолога

- Постійно вдосконалюйте свої знання про особливості підліткової психології.
- Підтримуйте власну емоційну стійкість через супервізії, професійні семінари та тренінги.

Висновки до III розділу

На основі отриманого експериментального матеріалу були сформульовані наступні узагальнення, що стосуються процесів особистісного розвитку підлітка. У рамках цього розвитку підліток реалізує свою самість через взаємодію двох складових — соціально-особистісного простору та простору самосвідомості, які перебувають у постійній взаємодії і розвитку. Важливо підкреслити, що цей процес не є лінійним або поетапним переходом від одного простору до іншого. Навпаки, зростаюча особистість набуває досвіду і збагачується духовно через інтеграцію соціального та індивідуального досвіду, що відбувається одночасно в обох просторах. Однак для більш глибокого розуміння складних і багатогранних процесів становлення підлітка як особистості, необхідно ввести певне умовне розмежування між цими двома сферами. В одному випадку, абстрагуючись від багатства соціальних явищ, а в іншому — від особистісних, ми зосереджуємося на аналізі особливостей і закономірностей розвитку підліткової особистості. Цей підхід дозволяє детальніше дослідити, як соціальні впливи та індивідуальні переживання переплітаються і формують унікальний процес особистісного становлення, водночас зберігаючи баланс між обома площинами досвіду — соціальною та особистісною.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

На основі здійсненого теоретичного аналізу різноманітних підходів до розв'язання проблеми особистісного розвитку підлітка та на основі наукової інтерпретації даних емпіричного психологічного дослідження, можна сформулювати низку важливих висновків, що стосуються взаємозв'язку між соціальними та психологічними факторами в процесі становлення особистості підлітка.

Розв'язання проблеми розвитку особистості у контексті традиційної та сучасної психології відображає три основні тенденції. Перша з них розглядає генезис особистості як процес, в якому основна роль відводиться соціальній ситуації розвитку. Згідно з цією тенденцією, розвиток особистості відбувається через соціалізацію, тобто в процесі набуття та інтеграції соціального досвіду, який підліток привласнює та трансформує на власні здобутки. Таким чином, розвиток особистості є комплексним процесом, що включає як соціальні умови, так і фактори, що обумовлюють функціонування особистості в динаміці її діяльності.

Друга тенденція акцентує увагу на активності особистості та значущості її свідомості у розвитку. Відповідно до цієї тенденції, процес становлення особистості є взаємодією зовнішніх соціальних та внутрішніх психологічних факторів, які мають рівнозначне значення у формуванні індивідуальності. У процесі соціалізації підліток досягає все більшої самостійності та автономії, що дозволяє йому досягати певного рівня

розвитку особистості, здатної до самодетермінації та самоврядування, що, у свою чергу, визначає її індивідуальний та соціальний розвиток.

Згідно з подальшим психологічним аналізом гуманістичного та феноменологічного напрямків у психології, виявляється тісний взаємозв'язок між поняттями «розвиток особистості» та «особистісне зростання», при цьому смислові акценти в цих поняттях мають різне спрямування. Особистісне зростання в більшій мірі корелює з процесом самореалізації та самоактуалізації особистості. Водночас внутрішня сутність цих понять є глибоко різною, що дозволяє розглядати їх як складові різних етапів розвитку індивідуальності.

Експериментальне дослідження показало важливість здатності підлітка до самостійного прийняття рішень і здійснення особистісного вибору як ключового індикатора становлення його особистості. Використання методики «Особистісний вибір» дозволило детально дослідити моральні орієнтації підлітків та їх поведінкові реакції на ситуації моральних колізій. Результати показали, що більшість підлітків (74%) схильні до самоосуду, що свідчить про їхню здатність до саморефлексії та критичного осмислення власних вчинків.

Отже, здатність до самокритики та рефлексії над своїми вчинками є важливими аспектами морального та особистісного зростання підлітка. Це підкреслює необхідність подальшої психологічної підтримки, спрямованої на розвиток самосвідомості.

Феномени моральних категорій, таких як почуття сорому, вини, совісті, честі, гідності та відповідальності, є не лише глибинними, суб'єктивними утвореннями підлітка, а й засобами об'єктивації його нормативного «Я». Через ці форми відображаються ціннісні ставлення підлітка до оточуючого світу та самого себе, що має важливе значення для розвитку соціальної зрілості.

Психологічний аналіз розвитку когнітивного компонента моральної самосвідомості підлітка виявив, що ключовим механізмом її становлення є

моральна саморефлексія. Особливо активний характер розвитку моральної самосвідомості виявляється в середньому та старшому підлітковому віці, коли підліток починає рефлексувати власний досвід і відкривати морально-духовні потенціали свого «Я». Це включає ціннісне ставлення до інших людей, усвідомлення прав і обов'язків, а також інтерналізацію власних переконань і поведінкових установок.

Подальші наукові дослідження вбачають перспективи у розширенні смислових меж такого складного психологічного феномену, як моральна свідомість. Цей феномен є рефлексивною основою для розвитку морально-духовної самосвідомості молодшої особистості, що є важливим аспектом її повноцінного розвитку та соціалізації в умовах сучасного суспільства.

Для психолога важливо при входженні у процес розуміння підлітка на основі «допомагаючих взаємин» бути надійною, конгруентною людиною. Під цим розуміється наступне: які б почуття не переживав психолог, вони повинні адекватно ним осмислюватися. У такому разі психолог стає цілісною людиною, якою він є у своєму глибинному «Я». Підліток за таких взаємин не відчуватиме непослідовності, омани почуттів і сприйматиме психолога, як надійну, гідну довіри людину, яка може його зрозуміти. У міжособистісних взаєминах психолог може сприяти особистісному зростанню підлітка тоді, коли він сам спрямований на зростання, коли він сам розуміє себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Ю.А. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально – методичний посібник.- К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003.73с.
2. Андросович К. А. Соціальна адаптація першокурсників: навчальна програма тренінгових занять. Автор-укладач К. А. Андросович. К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. 23с.
3. Андросович К. А. Аналіз результативності програми соціальної адаптації. *Наука і освіта*. Одеса: Південноукраїнський НПУ ім. К. Д. Ушинського, 2014. №5. С.110-116.
4. Аносова А.В. Комунікативна культура в сучасній педагогічній практиці: навч.-метод.посіб. Біла Церква: Білоцерківдрук, 2015. 145 с.
5. Бердяєв Н.А. Самопізнання (досвід філософської автобіографії): «Книга», 1991. 446 с.
6. Бердяєв Н.А. Про призначення людини, 1993.383 с.
7. Бех І.Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі. *Філософ. І соціолог. думка*.1994. № 3, 4. С. 172-184.
8. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
9. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. посібник. К.: УЗМН, 1998. 204 с.
10. Бех І.Д. Ядро особистості у фокусі виховання. *Психологія на перетині тисячоліть*: Зб. наук. праць П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 135-144.

11. Бех І.Д. Виховання особистості. Київ: Либідь, 2003.
14. Болдуїн Д.М. Духовний розвиток з соціологічної та етичної точки зору. Дослідження з соціальної психології, Кн.1., 1913. 399 с.
15. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 26–33.
16. Булах І.С. Особистісний підхід до вивчення самопізнання підлітків. *Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження: Зб. наук. пр. /За ред. С.Д.Максименка, М.Й.Боришевського. К.: «Любіть Україну», 1999. С. 16-17.*
17. Булах І.С. Погляди Л. С. Виготського на розвиток самосвідомості підлітка як освітній простір практичного психолога. *Психологія: Зб. наук. праць. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. Вип. 1(8). С. 217-223.*
18. Булах І.С. До проблеми провідного психологічного новоутворення особистості підліткового віку. *Вісник Харків. держ. пед.ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Психологія. Харків: ХДПУ, 2001. Вип. 6. С. 22-36.*
19. Булах І.С. Специфіка особистісного зростання підлітка: ракурс сучасного психологічного дослідження. *Журнал практикуючого психолога. К., 2002. Вип. 8. С.72-85 с.*
20. Булах І.С. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально – методичний посібник. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 72с.
21. Вихрущ А. Система цінностей молоді в контексті особистісної парадигми. *Медична освіта. 2022.№1. С. 5-13.*
22. Вихрущ А. Психологічна культура студентів в умовах викликів сучасності. Тернопіль: "Економічна думка ТНЕУ", 2017.С.178-180.
23. Гальперин П.Я. Введення в психологію: Навч. посібн. /Ред. А.І Подольського, Університет, 1999. 332 с.
24. Данилюк І. В. Культура і психологія: точки взаємозв'язку. *Соц. психологія. 2006. № 6 (20). С. 60–67.*

25. Карпенко, З. О. Роль соціальних зв'язків у формуванні особистісної зрілості підлітків. – Психологія і педагогіка, 2019
26. Кле М. Психологія підлітка: (Психосексуальний розвиток) / Пер. с франц: Педагогіка, 1991.176 с.
27. Лутай В. С. Синергетичний підхід в освіті. Енциклопедія освіти / Акад. пед наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ, 2008. С. 812–813.
28. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. К.: НПЦ Перспектива,1998. 220 с.
29. Максименко С.Д., Ракитянська С.С. Підліток: проблеми та перспективи Наука і освіта: Матер. Міжнар. конгресу. Одеса, 2000. С.98-99.
30. Максименко, С. Д. Генезис існування особистості. Київ: КММ, 2006.240с.
31. Максимова Н.Ю. Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попереджування: Дис.докт.психол. наук: 19. 00. 07 / Інститут психології ім Г.С.Костюка АПН України. К., 1998.468 с.
32. Маслоу А. Психологія буття. Пер. с англ.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1997. 304 с.
33. Маслоу А. Нові рубежі людської природи. Пер с англ. Г.А.Балла: Сенс, 1999. 425 с.
34. Мей Р. Становлення екзистенційної психології. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. К.: Пульсари, 2001. С. 124–164.
35. Мерлін В.С. Психологія особистості : Видав. психол. тр. 1996. 448 с.
36. Осьмак Л.П. Профілактика асоціальних форм самоствердження підлітків. *Рідна школа*. 1997. № 3-4. С.37-40.
37. Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. 614 с.
38. Рибалка В. Григорій Костюк: психологічна теорія особистості. *Психологія і суспільство*. 2002. № 1. С. 10–17.
39. Розен Г.Я. Роль самосвідомості у соціальній перцепції. *Проблеми зарубіжної соціальної психології*, 1976. С.150-172.

40. Рубінштейн С.Л., Буття та свідомість, 1957. 328 с.
41. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – гуманізм. Зарубіжна філософія ХХ століття /Під ред. Г.І.Волинки. К.: Довіра, 1993. Кн. 6. С.131-138.
42. Сковорода Г.С. Твори у 2х т. Т.2. – Т.П.К. АТ «Оберіги», 1994. 479 с.
43. Фельдштейн Д.І. Психологія становлення особистості, Міжнародна. пед. академія, 1994. 192 с.
44. Фельдштейн Д.І. Психологія дорослішання: структурно-змістовні характеристики процесу розвитку особистості: Вид. Флінта, 1999. 672 с.
45. Флоренский П.А. Сбір. Твор.: В 4-х т. Т.2. У вододілів думки: 1990.448 с.
46. Франк С.Л. Духовні засади суспільства, 1992.511 с.
47. Фурман А. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Екон. думка, 2000.
48. Фрейд А. Психологія Я та захисні механізми / Пер. с англ. Педагогіка, 1993. 144 с.
49. Фромм Е. Психоаналіз та етика, 1993. 415 с.
50. Хомуленко Т. Б. Структурно-функціональна характеристика тілесного Я в умовах психосоматичної кризи. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія. Книга 2 / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017.537с.
51. Хорні К. Невроз та особистісне зростання /Ред. В.Е.Кагана, Д.А. Леонт'єва. Сенси, 1998. 375 с.
52. Чепелева Н. В. Розвиток особистості у контексті постнекласичного методологічного підходу. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психол. науки. Київ, 2012. Вип.37. С.3–6.
53. Чмут Т. К. Перш за все – людина / Г. С. Костюк – особистість, вчений, громадянин / за ред. С. Д. Максименка; упоряд. В. В. Андрієвська. Київ, 2010. С. 150–151.
54. Maslow A.H. Neurosis as a failure of personal growth. *Humanitas*. 1967. N 3. P. 153-170.

Додаток 1

Методика «Моє ставлення до життя»

(за Леонідом Колесніковим)

Мета: Виявити загальні тенденції підлітків у ставленні до життя. Встановити ступінь розуміння ними смислу життя, особливості прийнятих життєвих позицій, планів на майбутнє, можливості реального, діяльнісного включення в сучасне соціальне довкілля.

Інструкція: Шановні хлопці і дівчата! Психологи прагнуть вивчити дуже важливу проблему, яка пов'язана зі ставленням молоді до життя. Їм необхідно проаналізувати, які проблеми виникають на Вашому життєвому шляху. Опитування анонімне. Дані про себе Ви не вказуєте, а тому спробуйте відповідати на запитання досить правдиво. Необхідні відповіді треба підкреслювати.

Запитання

1. Чи замислювалися Ви над тим, що таке життя?

1.) так; 2) інколи думаю; 3) можливо, але точно не пригадую; 4) дуже рідко; 5) ні, про це я не думаю.

2. Якщо зможеш, то відповідай: “Жити, на мою думку, це означає...”

3. Що найбільше всього Ви цінуєте в житті? (Вибрати тільки одну цінність і підкреслити її):

1) свободу; 2) дружбу; 3) справедливість; 4) вірність; 5) красу; 6) любов; 7) відданість; 8) чесність; 9) віру; 10) чи щось інше, вкажіть: _____

4. Уявімо, що Ви будете свої життєві плани на майбутнє. На вашу думку, було б краще:

1.) закінчити школу і влаштуватися на роботу; 2) поступити у вищий навчальний заклад; 3) поступити на престижні курси, щоб швидко отримати вигідну роботу;

4.) поступити у вищий приватний заклад, де отримати спеціальність, пов'язану з бізнесом; 5) поступити так; 2) ніколи; 3) дуже рідко; 4) намагаюся про них не думати; 5) інколи.

5. Якщо у Вас існують життєві труднощі, то вони скоріше пов'язані з:

1.) взаєностосунками з батьками (братом, сестрою); 2) взаєминами з друзями; 3) взаєностосунками з вчителями; 4) можливо, щось інше, вкажіть: _____

6. Чи є у Вас бажання закінчити школу і включитися у професійну діяльність?

1) так; 2) не дуже; 3) мабуть ні, не впевнений; 4) ще не думав про це; 5) ні, ні в якому разі.

7. Чи ставили Ви вже серйозно питання перед собою про вибір майбутньої професії?

1) так; 2) намагаюся про це думати; 3) не поспішаю з цим; 4) мені поки що все одно; 5) думаю, що про це рано думати; 6) за мене вирішуватимуть батьки; 7) прийде час, ситуація покаже, що вибрати.

8. Для Вас зайняти надійну позицію означає: (Вибрати тільки одну позицію і підкреслити її)

1.) зайняти високий статус (першість) у класі; 2) бути авторитетним у близькому оточенні, серед друзів; 3) мати доброзичливі стосунки з батьками, так щоб вони рахувалися зі мною; 4) добитися престижу в школі, в основному, бути визнаним вчителями; 5) остаточно змінити позицію підлітка на позицію дорослого; 6) обов'язково бути відповідальним у будь-якій ситуації і в будь-якій ролі; 7) бути спрямованим на допомогу близьким людям: друзям, родичам, батькам і тим, хто допомагає мені; 8) реалізувати одну позицію - робити добро для всіх людей.

9. Якщо б у Вас зараз була можливість включитися у трудову діяльність так, щоб вона не заважала заняттям у школі, то Ви б:

1.) обов'язково став би підробляти, щоб допомогти сім'ї; 2) безперечно, працював би, щоб були власні гроші; 3) так, працював би, адже це підвищило б авторитет серед друзів; 4) мені важко відповісти на це питання, не знаю; 5) ні, мені в цьому немає потреби; 6) ні, прийде час, тоді й буду працювати.

10. На зароблені Вами гроші (чи отримані в дарунок від батьків) Ви б купили:

1.) сувенір для подруги (друга); 2) дарунок матері; 3) витратив би на касети (дискети, відеокасети); 4) купив би квитки (на виставу, в театр, на естрадний концерт, у кафе); 5) нам важко передбачити Ваші потреби, тому підкажіть. Це може бути:

11. Захоплення (різні хобі) людини, як вважають психологи, мають пряме відношення до того, чим заповнений життєвий простір людини у вільний час. Приємне проведення вільного часу у Вас пов'язане:

1) З глибоким інтересом до сучасної естрадної музики:

а) мені подобається співак _____

б) мені подобається співачка _____

в) мені подобаються естрадні групи _____

2) З глибоким інтересом до художньої літератури:

а) мені подобаються пригодницькі романи (яких авторів?) _____

в) мені подобається класична література (яких авторів?) _____

г) можливо, щось інше _____

3) Я прихильник цікавих телевізійних програм для молоді, тому часто дивлюся:

а) програму “Що? Де? Коли?”

б) програму “Територія А”

в) можливо, якусь іншу _____

4) Найбільшу насолоду отримую від гарного художнього кінофільму за жанром:

а) мелодрама; б) супербойовик; в) психодрама; г) пригодницький;

5) Найкраще для мене - це зустріч з друзями:

а) на вулиці; б) у когось дома; в) на спортивних тренуваннях; г) на прогулянці з собакою; д) інше _____

б) Можливо щось іще. Вкажіть свої захоплення;

а) _____

б) _____

в) _____

—

Додаток 2

Методика «Особистий вибір»
(Модифікований варіант методики І.Д.Беха)

Мета: Виявити ставлення підлітків до суспільно прийнятих етичних норм, пов'язаних з проявами таких моральних якостей, як відповідальність, почуття провини, соромливість, самостійність, співпереживання, співучасть, чесність, відданість, справедливість, відвертість.

Інструкція: Прочитайте уважно судження, які передають ймовірні ситуації, які трапляються з кожним з нас. Зробіть особистий вибір і в реєстраційному бланку запишіть номер відповіді. Дослідження анонімне. Будьте щирі!

Пригадайте!

1. Чи буває так, що Ви засуджуєте свою негативну поведінку?

1) *досить часто;* 2) *часто;* 3) *рідко;* 4) *ніколи;* 5) *інша відповідь* _____

2. Якщо Ви вважаєте, що здійснення Вами певного вчинку буде справедливим, то чи будете Ви враховувати, як поставляться до нього інші?

1) *безумовно, що ні;* 2) *мабуть, ні;* 3) *мабуть, так;* 4) *безумовно, так;* 5) *інша відповідь* _____

3. Припустимо, що Ваш вчинок (не уступив місце в автобусі, тому що сильно боліла голова) оточуючі оцінили негативно, - як Ви внутрішньо ("про себе") на це відреагуєте?

1) *відчуватиму, що винний;* 2) *відчуватиму сором;* 3) *не відчуватиму вини;* 4) *не відчуватиму сорому;* 5) *інша відповідь* _____

4. Навколо Вас склалася проблематична ситуація. Ви раптом пригадали, що зобов'язувалися попередити свого друга, коли він був відсутній у школі з поважних причин, що клас сьогодні від'їжджає на екскурсію. Але Ви цього не зробили. Тому друг не мав при собі ні грошей, ні теплих речей, ні їжі. Ваші дії:

1) *вибачуся і залишуся разом з ним;* 2) *вибачуся і запропоную йому все своє, що необхідно для поїздки;* 3) *вибачуся, але поїду з класом;* 4) *не зверну*

уваги на цей момент і поїду з класом 5) якась інша відповідь _____

5. Часто буває так, що Ви щось грубе сказали другу, а потім дуже цим були незадоволені. Які Ваші переживання і дії в такій ситуації?

1) скажете йому, що відчуваєте сором; 2) будете внутрішньо, "про себе" незадоволені собою; 3) будете робити вигляд, що все добре; 4) швидко забудете про свою миттєву незадоволеність собою; 5) можлива інша відповідь _____

6. Якщо Ви спокусили товариша піти на дискотеку без попередження його батьків і там ви дуже довго затрималися, то наступні Ваші дії, можливо, будуть такі:

1) прийти разом з ним до його батьків і взяти вину на себе; 2) підготувати його психологічно: що і як сказати батькам і прийти разом з ним; 3) підготувати його і відправити самого додому; 4) він повинен проявити сміливість і йти сам, я тут ні при чому; 5) щось інше _____

7. Ви взяли у товариша особливо цінну для нього музичну касету і ненароком пошкодили її. Можливості придбати нову у Вас немає. Ви вирішите, що в такому випадку:

1) треба чесно про все розповісти і вибачитися перед ним; 2) сказати, що всьому виною була тільки техніка, але не знімати із себе вини; 3) придумати якісь складні обставини, через які все так вийшло; 4) тихенько повернути касету, наче нічого не сталося; 5) якась інша відповідь _____

8. Якщо трапляється певна ситуація, в якій Ви вимушені були говорити неправду, то після неї Ваші думки, можливо, такі:

1) твердо говорю самому собі: я був неправий; 2) переживаю з цього приводу, але ж я був вимушений так діяти; 3) може, трохи про це й подумаю, але не варто ламати над цим голову; 4) ніколи не аналізую подібні ситуації чи події мого життя; 5) інша відповідь _____

9. Найгірша річ у взаєминах - це зрада друга. За Вашою думкою, зрадою можна назвати:

1) коли Ваш секрет, довірений лише близькій людині, став відомий усім іншим; 2) коли людина, якій Ви безмірно вірите, постійно Вас підводить; 3) коли у Вас все добре, ця людина з Вами, а коли важко і погано, вона швидко децьо щедає; 4) коли в очі Вам лестить, підтримує у всьому, а за очі - розпускає неприємні вигадки; 5) напишіть свою думку з цього приводу, враховуючи свій досвід _____

10. Можливо, якісь окремі елементи непослідовності, невідвертості та нещирості у взаєминах притаманні кожній людині. Ніде правди діти, такі випадки інколи трапляються у кожного з нас. Чи замислюєтеся Ви над цим?

1) так, досить часто; 2) буває, що думаю про це; 3) думаю тоді, коли мене особисто це глибоко вразить; 4) нема чого над цим "голову ламати"; 5) якась інша відповідь _____

11. Визначте, будь ласка, власне ставлення до того, що деякі хлопці (а інколи і дівчата) палять:

1) я намагаюся пояснити, що це шкідливо і не варто цього робити; 2) я

засуджую, але, зрештою, у кожного існують свої бажання; 3) думаю, що це справа кожної людини, адже вона відповідає сама за себе; 4) мені байдуже, я над цим не замислююся; 5) напишіть, якщо у Вас інша думка з цього приводу _____

12. Серед молодих людей поширений цікавий мовленнєвий сленг (виразно прикрашений жаргон мовлення: “прикольний”, “кайфовий”, “голімий”). Використання його означає належність до юнацької субкультури. Чи використовуєте Ви сленг у своєму мовленні?

1) так, як і всі інші; 2) так, але лише у дружній, близькій мені компанії; 3) користуюся тільки для того, щоб не бути “білою вороною”; 4) використовую окремі слова, але досить рідко; 5) у нашій компанії (групі, класі) часто вживають такі слова (напишіть): _____

13. Припустімо, в компанії, до якої Ви належите, проти когось створюється негативна позиція, а Ви відчуваєте, що вона якоїсь мірою несправедлива. Краща поведінка при цьому буде такою:

1) стати на бік того, кого “бойкотують”, і почати з'ясовувати всі подробиці справи, навіть якщо від цього постраждаєте і Ви; 2) висловити думку, що не вважаєте цю людину винуватою, і цим обмежитися; 3) не висловлювати свого ставлення до того, хто постраждав, але намагатися припинити “розбірку”, щоб все скоріше скінчилося; 4) діяти так, як і всі, адже ця людина щось таке зробила, адже проти неї вся група (клас); 5) якась інша відповідь _____

14. Бувають однолітки, які страждають на те, що прагнуть заводити “наклепи” на інших, вигадують якісь історії, що не відповідають дійсності. В такому випадку треба:

1) прямо в очі сказати людині, за які конкретні речі Ви її дії і вчинки вважаєте ганебними; 2) спокійно разом з усім класом (чи своєю групою) розібратися в ситуації і не спілкуватися у подальшому з цією людиною; 3) зробити зауваження людині, але не перейматися цим, бути вищим, тобто мудрішим за її “побрехеньки”; 4) пропустити все “повз вуха”, хай собі говорить, якщо “не сповна розуму”; 5) можлива інша відповідь _____

15. Кожна людина не застрахована від помилок і небажаних вчинків. Буває так, що чітко відчуваєш, що скоїв недоречний, поганий вчинок. Чи повинна людина в такий момент:

1) сама себе осудити і призначити собі якесь покарання, щоб винести певний “урок” з життя; 2) сама себе покритикувати, але ні в чому себе надалі не обмежувати; 3) якщо людина відчула, що це був поганий вчинок, виходить, щось зрозуміла, і цього вже достатньо; 4) не слід прагнути так ретельно аналізувати свої вчинки, тим більше критикувати себе; 5) якась інша відповідь _____

16. Буває так у нашому житті: ми бачимо (але при цьому зовсім нічого не можемо вдіяти), що фізично сильніший принижує людську гідність фізично слабшого, але набагато розумнішого. Кожна людина певним

чином на це може відреагувати. Яка позиція, за Вашою думкою, може бути правильною:

1) внутрішньо сильно співпереживати і докоряти собі, що нічим не можу допомогти слабшому; 2) відчувати неспокій, схвилюваність за людину, але не вдаватися до глибокого переживання; 3) відмітити собі, що ніколи так сам не буду ставитися до інших людей; 4) осудити подумки того, хто сильніший, але що можна при цьому вдіяти?! - завжди десь існує певна несправедливість і безвідповідальність; 5) інша відповідь _____

17. Якщо одного з Ваших найближчих друзів справедливо покритикувала група однокласників, то йому, мабуть, потрібно:

1) дуже спокійно до цього поставитися і визнати критику правильною, хоч вона і дуже болісна для нього; 2) обов'язково знайти факти, щоб виправдати себе, вказуючи при цьому на подібні вчинки тих, хто критикував; 3) промовчати, осмислити все і подумати про те, як більше не потрапити у подібну ситуацію; 4) затаїтися і обов'язково знайти можливість за щось теж покритикувати цих однокласників; 5) якась інша відповідь _____

18. Одного разу психологи провели дослідження. В ньому одна група за відеозаписом спостерігала зустріч на телебаченні з цікавою людиною. Ця людина як за біографією так і за оригінальними відповідями характеризувалася дуже позитивно. Друга група спостерігала зустріч з тією ж самою людиною. Але тут запис був продовжений. У кінці зустрічі ця людина необережно вилила чашку кави, яка стояла на столі, собі на світлий костюм і при цьому голосно викрикнула якусь дурницю.

Питання:

- 1. Одна і та ж людина якій з цих двох груп сподобалася більше? (Необхідне підкреслити) а) першій групі; б) другій групі.*
- 2. Особисто Вам, в якій ситуації людина більше сподобалася? а) у першій ситуації, б) у другій ситуації*

Шановні юнаки і дівчата! Існує багато проблем, які ви особисто переживаєте, а також ті проблеми, які виникають у взаємостосунках з однокласниками. Якісь проблеми вчені не змогли побачити, не запитали вашу думку про них. Напишіть, будь ласка, які проблеми *морального і особистісного характеру* вчені-психологи не врахували, а їх обов'язково треба вивчати, щоб допомогти саме дорослим (вчителям, батькам) правильно зрозуміти вас, ваші прагнення і бажання (якщо є проблеми іншого характеру, теж їх запишіть).

Обробка даних

Якісна інтерпретація відповідей здійснюється окремо за кожним з 17-ти суджень. Відповідно підраховуються середні статистичні показники за кожним варіантом відповіді (з чотирьох можливих) за всією вибіркою

досліджених. Окремо інтерпретуються самостійні судження (п'ятий варіант відповіді) та відповіді на 18 завдання. Після закінчення кількісної обробки даних відповіді класифікуються та аналізуються за сімома параметрами:

Регістраційний бланк

1. Самоооуд, самокритика	1, 15
2. Рефлексія оцінок і схвалення інших, співучасть	2, 13
3. Моральні почуття: вини, сумління, обов'язку, сорому, відповідальності за себе і за інших	3, 4, 5, 6
4. Моральні якості: чесність, правдивість, справедливність	7, 8, 16
5. Моральні ставлення: до зради, невідвертості, нещирості, брехні, критики інших	9, 10, 14, 17
6. Моральна позиція щодо паління і вживання у мовленні жаргону, сленгу	11, 12
7. Особистісний вибір зразка поведінки	18

№ питання	№ відповіді				
	1	2	3	4	5
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					
15					
16					
17					
18					

Додаток 3

Методика домінуючих ціннісних орієнтацій підлітків

(Автор Х. Ніємі, модифікація М.Р.Гінзбург).

Мета: Виявити провідні ціннісні орієнтації підлітків, уточнити, які конкретні цілі включені ними у власний особистісний простір, які смислові одиниці домінують в особистісному самовизначенні, у ставленні до майбутнього.

Інструкція: Люди визнають у житті важливими різні речі. Нижче перераховано те, що люди вважають у житті важливим. Будь ласка, вкажіть, наскільки Ви погоджуєтеся з цими судженнями. Для цього поставте знак “+” у відповідній графі проти кожного рядка.

Інтерпретація даних: На основі наукових даних визначені 17 ціннісних орієнтацій, які загалом охоплюють цінності підлітків та юнацтва. На бланку цінності подані вроздріб. З метою визначення значущості різних ціннісних орієнтацій підраховується середнє значення генеральної сукупності (вибірки) за наступними парами суджень:

Відповіді

Судження

	Зовсім не	Не	Важко	Згоден	Повністю
Головне в житті - це, щоб...	1	2	3	4	5

1	ти добре вчився				
2	ти здобув добру професію				
3	ти був важною персоною				
4	ти мав сім'ю				
5	у тебе була кохана людина				
6	у тебе були добрі взаємини з батьками				
7	ти був привабливим для оточуючих				
8	ти був незалежним у житті				
9	ти створив у житті щось нове				
10	у тебе була мета і смисл життя				
11	всі люди були щасливі				
12	всі країни жили в мирі				
13	ти виконував свої обов'язки				
14	тебе любили				
15	ти розвивав свої здібності				
16	ти був забезпеченою людиною				
17	ти весело проводив свій час				
18	ти вчився на відмінно				
19	ти мав цікаву роботу				
20	ти керував іншими людьми				
21	ти мав дітей				
22	у тебе були друзі				
23	у тебе були добрі взаємини з вчителями				
24	ти був модно одягнений				
25	ти був самостійною людиною				
26	ти був творчою людиною				
27	твоє життя було осмисленим				
28	ти допомагав іншим людям				
29	наша країна була могутньою				
30	ти робив добро				
31	тебе поважали люди				
32	ти багато знав і вмів				
33	ти мав усе, що тобі заманеться				
34	ти відпочивав на свою втіху				
35	ти був досить відповідальною людиною				
36	у тебе на першому місці стояло почуття совісті				

1. Альтруїстичні	11 і 28
2. Суспільно-політичні	12 і 29

3. Моральні	13 і 30; 35 і 36
4. Визнання з боку	14 - 31
5. Саморозвиток	15 і 32
6. Матеріальні	16 і 33
7. Відпочинок	17 і 34
8. Навчання	1 і 18
9. Професійні	2 і 19
10. Соціальний статус	3 і 20
11. Сімейно-побутові	4 і 21
12. Інтимне спілкування	5 і 22
13. Взаємини з дорослими	6 і 23
14. Зовнішня привабливість	7 і 24
15. Самостійність	8 і 25
16. Творчість	9 і 26
17. Наявність мети і смислу	10 і 27